

Сабине Рутар
Рад и преживљавање у Србији: борски рудник бакра у
Другом светском рату

превела Јелена Радовановић

Специјално издање часописа *Бележница*, бр. 3

Народна библиотека Бор, 2017

Sabine Rutar

Arbeit und Überleben in Serbien. Das Kupfererzbergwerk Bor im Zweiten Weltkrieg,
Geschichte und Gesellschaft, 31. Jahrg., H. 1, Arbeitseinsatz und Zwangsarbeit im besetzten
Europa (Jan. – Mar., 2005), S. 101–134.

Сабине Рутар

Рад и преживљавање у Србији: борски рудник бакра у Другом светском рату

С немачког језика превела Јелена Радовановић

Издавање ове публикације финансира се средствима Министарства културе и
информисања Републике Србије

Сабине Рутар

**Рад и преживљавање у Србији:
борски рудник бакра у Другом светском рату**

**Рад и преживљавање у Србији:
борски рудник бакра у Другом светском рату¹**

Историографија и методологија.

Балкан, а нарочито Југославија, током ратова деведесетих година двадесетог века задобили су много пажње у јавности која је притом поједноставила и занемарила многе значајне историјске односе. Историографске студије су неретко рађене са циљем да се оповргну или преиспитају стереотипи које су преносили медији или су пак и саме подлегле тржишту које је било гладно једноставних одговора – углавном путем потврде једне наводно линеарне егзистенције прастаре етничке мржње у региону. Све у свему, тешко прегледна литература се, напослетку, може поделити „између мале групе академских специјалиста и већег броја ’полуакадемских’ аутора који преовлађују у јавној дискусији.“ Нарочито историографија на тему Другог светског рата у Југославији указује на „хаотичне празнине“, које у великој мери имају извор у инструментализацији и митологизацији ове епохе од стране послератне историографије.²

¹ Приложени рад настао је у склопу истраживачког пројекта на тему „Принудни рад у југословенским рудницама за време Другог светског рата. Локални примери упоредних случајева: Србија и Словенија.“ Дугујем захвалност Немачком друштву за истраживања, које је одобрило финансирање пројекта и тиме, пре свега, омогућило његово извршење.

² Уп. синтезу D. J. Djordjević, „Clio amid the Ruins. Yugoslavia and Its Predecessors in Recent Historiography“, in: N. M. Naimark and H. Case (Eds.), *Yugoslavia and Its Historians. Understanding the Balkan Wars of the 1990s*, [„Клио међу рушевинама. Југославија и њени претходници у новијој историографији“, у: Н. М. Најмарк и Х. Кејс (прир.), *Југославија и њени историчари. Разумети балканске ратове деведесетих*] (Stanford, 2003), pp. 3–21, цитати су на странама 7 и 18.

Подједнако штуро може се сажети и стање истраживања на тему нацистичког принудног рада у Југославији: најпре, целокупна југоисточна Европа се у новијој немачкој, тј. западној литератури на тему нацистичког принудног рада скоро и не појављује.³ Тамо где се становници Југославије и помињу у вези са деловањем Рајха, појављују се само штуро и на мање доследан начин, наиме или неспецифично као Југословени или одвојено као Срби, Хрвати, ређе као Словенци и други југословенски народи – што је по свој прилици одраз концепата који се могу наћи у изворима на немачком језику. Са једне стране, једва се може утврдити колико се Срба крије иза сваке ознаке „Југословен“, а истраживачка литература је прилично суздржана чак и онда када експлицитно помиње српске раднике. Овакво стање ствари отежава не само поређење са другим етничким групама, већ и диференцијацију у југословенском контексту.⁴

³ Уп. М. Spoerer, *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Dritten Reich und im besetzten Europa 1939–1945* [Принудни рад под кукастим крстом. Страни цивили радници, ратни заробљеници и затвореници у Трећем рајху и у окупираној Европи 1939–1945] (Stuttgart, 2001), где су Југославији посвећене три стране; као и прилози у: N. Frei u. a. (Hg.), *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit [Izrabljivanje, uništenje, javnost]* (München, 2000), који се баве Совјетским Савезом, нарочито Украјином, као и Пољском и Чешком, али не и југоисточном Европом. И 1997. године објављени трећи том едиције „Nazionalsozialistische Besatzungspolitik“ [„Националсоцијалистичка политика окупације“], R. J. Overly u. a. (Hg.), *Die „Neuordnung“ Europas. NS-Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten* [Националсоцијалистичка економска политика у окупираним областима] (Berlin, 1997), оставља југоисточну Европу по страни.

⁴ Уп. U. Herbert, „Einleitung,“ in: ders. (Hg.), *Europa und der „Reichseinsatz“: Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945*, [„Увод“, у: Исти (прир.), *Европа и „Деловање Рајха“: страни цивили радници, ратни заробљеници и затвореници у концентрационим логорима у Немачкој 1938–1945*] (Essen, 1991), S. 7–25, који на стр. 8 наводи да је у јесен 1944. око 180.000 цивилних радника и ратних заробљеника из Југославије, „укључујући Хрватску“, било ангажовано на раду у Трећем рајху. Spoerer, *Zwangsarbeit*, S. 66–69, S. 105–106, труди се да направи диференцијацију југословенских народа. R. Bohn, *Reichskommissariat Norwegen. „Nationalsozialistische Neuordnung“ und Kriegswirtschaft* [Комесаријат Рајха у Норвешкој. „Националсоцијалистички нови поредак“ и ратна економија] (München, 2000), S. 379, помиње тек неодређено број српских принудних радника у Норвешкој, који није био занемарљив. „Током година [...] се око 25.000 затвореника и принудних радника из Пољске и Србије“ придружило претежно руским „радницима са истока“, којима се он детаљније бави. Тиме овај рад потврђује тенденцију да се важност југоисточне Европе занемарује приликом суочавања са темом радног ангажовања и ратне економије.

Као друго, литература са немачког говорног подручја, односно западна истраживачка литература о Југославији и, нарочито, Србији, констатује да је принудни рад постојао, али се то дубље не тематизује нити контекстуализује.⁵ Као треће, југословенска, односно српска истраживања периода нацистичке окупације делимично су обележена комунистички идеологизованим погледом, а у целини и већ поменутом неравнотежом у обрађивању тематских поља. Све до новијег доба, комунистички партизански покрет – упркос промењеним радним премисама – остао је централни предмет истраживања.⁶ Истовремено су у Србији новије студије о антикомунистичко-националистичком покрету четника – који су у југословенској историографији све до осамдесетих година двадесетог века генерално сматрани ратним злочинцима – покренуле дискусију која има ревизионистичко-рехабилитујућа одличја, што је, са једне стране, плаћање данка националистичким тенденцијама Милошевићевог режима. У средишту ове дискусије, са друге стране, стоји ново позиционирање комунистички идеологизованих парадигми, што се и

⁵ Уп. Ј. Томасевич, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945. Occupation and Collaboration* [*Рат и револуција у Југославији, 1941–1945. Окупација и колаборација*] (Stanford, 2001), pp. 653–660; W. Manoschek, „Serbien ist Judenfrei“: *Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42* [*„У Србији нема Јевреја“*]. *Војна окупациона политика и истребљење Јевреја у Србији 1941/1942*] (München, 1993), S. 39; K.–H. Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941–44. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik in Südosteuropa* [*Привреда и окупација у Србији 1941–1944. Прилог о националсоцијалистичкој економској политици у југоисточној Европи*] (Stuttgart, 1986), S. 205, 215, 216. Такође: K. Schmider, *Partisanenkrieg in Jugoslawien 1941–1944* [*Партизански рат у Југославији 1941–1944*] (Hamburg, 2002), S. 561–562, помиње принудни рад само штуро. Иако је наслов овог рада редукционистички, аутор пружа једну обимну анализу не само партизанског покрета, већ и осталих покрета отпора, као и окупационе политике и војних операција, премда је тежиште стављено на хрватску усташку државу и на Србију под немачком окупацијом. Велики недостатак овог рада је помањкање југословенских извора који су за стварну контекстуализацију српских и хрватских актера незаменљиви, а овде су присутни само кроз визуру окупатора.

⁶ Треба навести и: М. Станишић, *Стратегијске вертикале народноослободилачког рата 1941–1945* (Београд, 1999); Група аутора, *Допринос НОР-а Југославије победи над фашизмом* (Београд, 1997); В. Ретрановић, *Револуција и контрареволуција у Југославији (1941–1945)* (Београд, 1983) у два тома; Ј. Марјановић, *Народноослободилачки рат и народна револуција 1941–1945* (Београд, 1958).

до сада покушавало, само више у виду полемика.⁷ Поред општијих радова о времену окупације у Југославији⁸ постоје и испитивања о делимичним аспектима,⁹ као и – делимично из политички инструментализоване перспективе – литература о ратној штети.¹⁰ О свим

⁷ Уп. нпр. Ж. Јовановић, *Неостварени ратни циљеви Драже Михаиловића* (Београд, 2001); Б. Петрановић, *Стратегија Драже Мијалковића: 1941–1945* (Београд, 2000).

⁸ Уп. Schmitter, *Partisanenkrieg*; као и Bundesarchiv Koblenz (Hg.), *Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus in Jugoslawien, Griechenland, Albanien, Italien und Ungarn (1942–45)* [Савезни архив Кобленц (прир.), *Окупациона политика немачког фашизма у Југославији, Грчкој, Албанији, Италији и Мађарској*] (Berlin, 1992); В. Petranović, *Srbija u drugom svetskom ratu 1939–1945* (Београд, 1992); М. Ristović, *Nemački 'Novi poredak' i jugoistočna Evropa 1940/1941–1944/1945. Planovi o budućnosti i praksa* (Београд, 1991); Д. Лукач, *Treći rajh i zemlje Jugoistočne Evrope. 3, 1941–1945* (Београд, 1987); Institute for Contemporary History (ed.), *The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945* [Институт за савремену историју, *Трећи рајх и Југославија*] (Београд, 1977).

⁹ Уп. нарочито Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату* (Београд, 2002); као и радове М. Ристовића, „General M. Nedić – Diktatur, Kollaboration und die patriarchalische Gesellschaft Serbiens 1941–1944,“ in: E. Oberländer (Hg.), *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–44* [„Генерал М. Недић – Диктатура, колаборација и патријархално српско друштво 1941–1944,“ у: Е. Оберлендер (прир.), *Ауторитарни режими у источно-средњој и југоисточној Европи 1919–1944*] (Paderborn, 2001), S. 633–687; М. Ристовић, *У потрази за уочиштем: југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941–1945* (Београд, 1998). И, даље: Ж. Јовановић, „Poljoprivreda Srbije u ratu 1941–1945“, у: L. Perović i drugi (прир.), *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka* (Београд, 1994), str. 143–150; као и поменути Маношек, „Serbien ist judenfrei“; Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung*; као и неке старије студије на немачком језику: K. Olshausen, *Zwischenspiel auf dem Balkan. Die deutsche Politik gegenüber Jugoslawien und Griechenland von März bis Juli 1941* [Међуигра на Балкану. Немачка политика према Југославији и Грчкој од марта до јула 1941] (Stuttgart, 1973); R. Schönfeld, „Deutsche Rohstoffsicherungspolitik in Jugoslawien 1934–1944“ [„Немачка политика обезбеђења сировина у Југославији 1934–1944“], in: VfZ 24. (1976): S. 215–258; R. Herzog, *Grundzüge der deutschen Besatzungsverwaltung in den ost- und südeuropäischen Ländern während des zweiten Weltkrieges* [Основе немачке окупационе управе у источноевропским и земљама југоисточне Европе за време Другог светског рата] (Tübingen, 1955); L. Ewerth, *Der Arbeitseinsatz von Landesbewohnern besetzter Gebiete des Ostens und Südostens im zweiten Weltkrieg* [Радно ангажовање становништва окупираних области истока и југоистока у Другом светском рату (докторска дисертација)] (Tübingen, 1954).

¹⁰ Уп. нпр. приказ у: N. Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu* (Београд, 1975). М. Zečević i J. Popović (прир.), *Dokumenti iz istorije Jugoslavije: državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata* (Београд, 1996/1998), у два тома, не садржи никакве документе издате у оквиру Анкете комисије Земаљске комисије Србије за испитивање принудног рада у борском руднику.

југословенским рудним налазиштима и нарочито о борском руднику бакра постоје општи, као и индустријски, економско-историјски или техничко-геолошки оријентисани радови.¹¹

Дефицит у истраживању, који Длугоборски констатује у вези са „последикама принудне регрутације на друштвену структуру и привредни живот конкретних земаља“ важи, дакле, и даље за Југославију и остатак југоисточне Европе.¹² Рад цивилног становништва за потребе немачке ратне привреде у Србији под немачком окупацијом и даље представља једно претежно неистражено поље.¹³ Рудник бакра у Бору је, будући најважнији привредни објекат, притом још и најпознатији пример.¹⁴ У наставку ће се на примеру принудног рада у борском руднику бакра приказати специфичности српског случаја.¹⁵

¹¹ М. Bizjak, *Der Erzbergbau Jugoslawiens* [Рударство у Југославији] (Belgrad, 1969); Ј. Bučevac (ed.), *The Bor Copper Ore Mining and Smelting Basin Bor* [Рударско-топионичарски басен Бор] (Beograd, 1965); С. Dimitrijević, *Das ausländische Kapital in Jugoslawien vor dem Zweiten Weltkrieg* [Страни капитал у Југославији пре Другог светског рата] (Berlin, 1963); С. Димитријевић, *Карактеристике индустрије и рударства бивше Југославије* (Београд, 1949).

¹² W. Długoborski, „Faschismus, Besatzung und sozialer Wandel. Fragestellung und Typologie“, in: ders. (Hg.), *Zweiter Weltkrieg und sozialer Wandel* [„Фашизам, окупација и друштвене промене. Питања и типологија“, у: В. Длугоборски (прир.), *Други светски рат и друштвене промене*] (Göttingen, 1981), S. 11–61, S. 16. U. Herbert, „Zwangsarbeit im ‘Dritten Reich’. Kenntnisstand, offene Fragen, Forschungsprobleme“, in: W. Reininghaus u. N. Reimann (Hg.), *Zwangsarbeit in Deutschland 1939–1945. Archiv- und Sammlungsgut. Topographie und Erschließungsstrategien* [„Принудни рад у ‘Трећем рајху’. Ниво сазнања, отворена питања, проблеми истраживања“, у: В. Ренингхаус и Н. Риман (прир.), *Принудни рад у Немачкој 1939–1945. Архивска и грађа из колекција. Топографија и стратегије заључивања*] (Bielefeld, 2001), S. 16–37, S. 19, 24 (цитат), констатује ову празнину у истраживању за целу источну Европу, „нарочито упадљиве дефиците сазнања“, међутим, „за раднике из Југославије, а нарочито из Србије“.

¹³ И Алексић, *Привреда Србије*, ту ништа не мења. Студија се концентрише на приказивање политичких и привредних структура и ставља тежиште на пољопривреду. Радно ангажовање се обрађује у штуром закључном поглављу, које се концентрише на преглед сазнања у вези са депортацијом српских радника у Трећи рајх. Самом принудном раду на лицу места је посвећено пет страна.

¹⁴ Т. Rajić, *Prinudni rad i otpor u logorima Borskog rudnika 1941–1944* (Beograd, 1989); Ž. Avramovski, *Treći Rajh i Borski rudnik* (Бор, 1975). Тротомни зборник докумената *Istočna Srbija u ratu i revoluciji 1941–1945*, (Зaječар, 1981), садржи документе о улози партизанског покрета у Бору.

¹⁵ Чланак се заснива на вредновању изјава сведока у актима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, у актима Емигрантске владе Краљевине Југославије, као и у интервјуу

Селективна обрада ове тематике говори најпре нешто о историографским традицијама, односно о стратегијама легитимације, како у социјалистичко, тако и у постсоцијалистичко време (мит о жртви, односно партизански мит). Преовлађујући ментални параметри, који се нису укоренили само у послератној историографији, већ и у јавној свести, обележени су појмовима *отпор* и *колаборација*. *Колаборација* се притом дефинише као издаја отаџбине, дакле као политички чин, који треба казнити; *отпор* се, са друге стране, посматра као морално пожељна подршка савезницима. Одатле априори произилази да је чин убијања цивила од стране окупатора важио као убиство, док је борац покрета отпора колаборационисту „ликвидирао”, што је у овом случају глагол са позитивном конотацијом. Уколико се узму у обзир двосмислености и променљивости међусобних односа различитих група укључених у процес борбе, нарочито у Југославији, овај шаблон је више него непримерен и служио је пре свега послератној Титовој владавини за легитимизацију и етаблирање моћи.¹⁶

Једна друга раван конфликта, инхерентна унутарјугословенском, односно српском друштву, није ништа мање доминирала ратом. Нарочито су на Балкану претежно аграрна друштва обележена не само слабом социјалном структуром, већ и једном проблематичном и „за Европу јединственом“¹⁷ националном структуром. Да су се постојећи

вођеном у фебруару 2003. у Београду са једним бившим принудним радником, узимајући у обзир разноврсне објављене изворе. Важни фондови архива Војно-историјског института у Београду нису узети у обзир. Архив се налази у Министарству одбране и за време НАТО бомбардовања је такође страдао. Тек почетком 2003. истраживачима је поново омогућен приступ Архиву, међутим, још увек са редукованим капацитетима – који су због радова током процеса ратним злочинцима у Хагу знатно оптерећени – и не без дуготрајног бирократског напора, тако да до сада није био могућ увид у релевантна акта. И материјали немачких архива – нарочито берлинског Савезног архива и Војног архива у Фрајбургу – чекају да буду вредновани.

¹⁶ Уп. Н. Sundhaußen, „Okkupation, Kollaboration und Widerstand in den Ländern Jugoslawiens 1941–1945,” in: W. Röhr (Hg.), *Okkupation und Kollaboration (1938–45). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik* [„Окупација, колаборација и отпор у земљама Југославије 1941–1945”, у: В. Рор (прир.), *Окупација и колаборација (1938–1945). Приноси за замисли и праксу колаборације у немачкој политици окупације*] (Vorpard, 1994), S. 349–365, S. 354, 355.

¹⁷ Исто, стр. 355 [наглашено у оригиналу, С. Р.].

етнички анимозитети на мала врата провукли и у послератне планове о привредном развоју, показује се, на пример, и у раду аутора Димитријевића о индустрији и рударству у међуратној Југославији. Он, који је још пре разлаза Југославије и Совјетског Савеза своје тезе у потпуности засновао на легитимизацији социјалистичког титоистичко-стаљинистичког привредног система и погледа на свет, као и на дискредитацији капитализма, нарочито у његовој иностраној варијанти, није могао а да не запази да је сарадња елита у некада хабзбуршким словеначким и хрватским земљама са тим истим иностраним капиталистима спроведена на рачун заостале српске индустрије. У контексту једног потпуно идеологизованог текста, та критика звучи као „омашка“ у комунистички прописаном „братству и јединству“ и може да послужи као индикатор за заправо никад превазиђени, снажни утицај међуетничких анимозитета.¹⁸

Уколико у анализи мотива поступака и могу да се заобиђу интерпретације у чијој основи леже претходно идеолошки и политички обојени параметри тумачења, поставља се питање адекватних концепција. Са једне стране се у истраживачкој литератури о нацистичком ангажовању радне снаге налази дефиниција да радне односе у ратној привреди под нацистичком немачком окупацијом у најширем смислу треба увек схватити као облик принуде, што се потврђује на српском примеру;¹⁹ са друге стране, релевантни концепти мораће да се превреднују када се буде узео у обзир дијапазон искустава конкретних жртава. Да би се омогућила контекстуализација и историзација појмова као што су *принуда*, *слобода*, *жртва*, *злочинац*, *колаборација*, *отпор*, радно ангажовање за време нацистичке окупације мора да се интерпретира имајући у виду позадину радних искустава у међуратном периоду. Животно искуство конкретних жртава било је пресудно за њихову реакцију на промењену ситуацију. Слобода и њена супротност, принуда, стоје међусобно испреплетени у једном културно диспонираном односу који треба разрешити, односно

¹⁸ Димитријевић, *Карактеристике индустрије и рударства*, стр. 21.

¹⁹ Sroeger, *Zwangsarbeit*, S. 15, сматра: „Овде би требало утврдити у којој мери су домаће правне норме и правни односи, под утицајем немачког окупацијског режима, радницима остављали могућност да знатније утичу на услове свог рада.“

дефинисати према конкретном културном контексту.²⁰ Већи део становништва се након почетног шока није определио ни за колаборацију, ни за отворени отпор.²¹

У Србији је модус вивенди између окупаторске силе и окупираног становништва задобио посебну динамику кроз радикалност коју је спроводио окупатор, као и кроз вишеслојност односа између окупатора, колаборационистичких инстанци и различитих, у својој лојалности некохерентних група отпора. Зато треба баратати термином *стратегија преживљавања*, који омогућава да се идентификују мотиви за поступке који су стајали у пољу конфликта између *принуде* и *слободе*, *колаборације* и *отпора*, као и иза одлука које се тичу животне и радне ситуације.²² Под овом кључном одредницом треба поставити питања као што су: које су могућности имали рудари да прекину радни однос, односно шта им је претило уколико су то чинили? Да ли су желели да наставе са радом или су то чинили

²⁰ О српском међуратном периоду примарно у: М.-Ј. Calic, *Sozialgeschichte Serbiens 1815–1941. Der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung* [Друштвена историја Србије 1815–1941. Заустављив напредак током индустријализације] (München, 1994). Уп. даље: D. Aleksić, „Међународни привредни положај Југославије пре Другог светског рата“, у: Perović и други (прир.), *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, стр. 123–132; Đurović, „Индустријализација Србије – легитимитет за модерни свет XX века“, у: Perović и други (прир.), *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, стр. 133–142; S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)* (Београд, 1986); M. Kolar-Dimitrijević, „Movement of Labour Force between the Third Reich and Yugoslavia (1933–41)“, in: Institute for Contemporary History, *Third Reich* [„Раднички покрет између Трећег рајха и Југославије (1933–1941)“, у: Институт за савремену историју, *Трећи рајх*], рр. 331–362; D. Biber, *Nacizam in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941* [Националсоцијализам и Немци у Југославији 1933–1941] (Ljubljana, 1966); као и D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope. 1, 1933–1941*, (Београд, 1982). Уп. и прилоге X. Зундхаусена (H. Sundhaussen), А. Секеља и П. Марковића о југословенском друштву и политичком развоју у: Oberländer (Hg.), *Autoritäre Regime*, S. 337–348, 499–537, 577–631; R. Schönfeld (Hg.), *Industrialisierung und gesellschaftlicher Wandel in Südosteuropa* [Индустријализација и друштвене промене у југоисточној Европи] (München, 1989); као и упоредни преглед у: A. Teichov, *Kleinstaaen im Spannungsfield der Großmächte. Wirtschaft und Politik in Mittel- und Südosteuropa in der Zwischenkriegszeit* [Мале државе у пољу конфликта великих сила. Привреда и политика у средњој и југоисточној Европи] (München, 1988).

²¹ Уп. Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung*, S. 205: „Живот под окупацијом се [...] за један велики део људи погођених окупацијом претворио у рад за непријатеља“.

²² О немогућности задовољавајуће теоријске категоризације с обзиром на „флуидне прелазе од прилагођавања до отпора“ вид. Sundhaussen, *Okkupation, Kollaboration und Widerstand*, S. 355.

принудно? Како су се формалне смернице које се тичу радног ангажовања спроводиле у пракси? Како треба објаснити чињеницу да је немали број рудара остао у производњи да би избегао принудну регрутацију? Како се особље у руднику мењало током рата? Како се обликовао однос рударских инжењера према новим власницима, а како радни односи унутар производног погона? Какву улогу су имале материјалне привилегије, као што су специјалне мере за адекватно снабдевање рудара?

Или, синтетички: где престаје принуда, а где почиње колаборација?

Србија под немачком војном администрацијом (од априла 1941. до октобра 1944).

Дугоборски је указао на то да се националсоцијалистичка политика окупације разликовала од претходних окупационих режима у тој мери што није циљала само на економску експлоатацију, већ је развила програм потпуног социјалног, привредног и етничког реструктурисања друштава под окупацијом, при чему је преовлађујућа била „супротстављеност између расно-политичких дугорочних циљева [...] и актуелних захтева вођења рата“.²³ На другој страни су покушаји систематизације националсоцијалистичких појмова окупације могући само *ex-post*, будући да нису следили неки стварни претходно смишљени модел, већ су се формирали током свог настанка, кроз последице индивидуалног, односно институционалног процеса доношења одлука.²⁴

Очигледне разлике у „механизмима радикализације“,²⁵ које се могу констатовати у немачкој окупацији у западноевропским земљама у поређењу са истоком, тј. са Балканом, имају корен у националсоцијалистичким, тј. хитлеровским представама. Брза промена од пријатеља до непријатеља ког треба казнити, према Луцу Клинкхамеру, повезана је са дефиницијом Европе која је искључивала исток, тј. Балкан.²⁶ Ова културолошки кон-

²³ Długoborski, *Faschismus, Besatzung und sozialer Wandel. Fragestellung und Typologie*, S. 11–16; цитат је на стр. 16.

²⁴ L. Klinkhammer, „Grundlinien nationalsozialistischer Besatzungspolitik in Frankreich, Jugoslawien und Italien,“ in: C. Dipper u. a. (Hg.), *Faschismus und Faschismen im Vergleich. Wolfgang Schieder zum 60. Geburtstag* [„Основе националсоцијалистичке окупационе политике у Француској, Југославији и Италији“, у: К. Дипер и други (прир.), *Фашизам и фашизми у поређењу. Волфгангу Шидеру за 60. рођендан*] (Köln, 1998), S. 183–213, S. 185.

²⁵ Исто, стр. 200.

²⁶ Он указује на то да, док су Рим и Париз приликом преузимања од стране немачких трупа, као и приликом њиховог повлачења, у великој мери били поштеђени, Београд је на самом почетку напада на Југославију био уништен, при том уз свесно укључивање цивилних циљева и губитак становништва. Исто, стр. 201.

струисана дихотомија је имала за последицу то да колаборационистичка политика примењена у западним земљама није узета у обзир на Балкану, где, и поред тога што су постојали колаборационистички режими, није било говора о истинској понуди за сарадњу од стране Немаца. У Србији се „мешало више слојева анимозитета и менталитета презира“: старе слике о непријатељу из хабзбуршких времена и из Првог светског рата мешале су се са актуелним припајањем Југославије истоку. Из тога је произашла једна брутална политика, која није – као у Француској или Италији – циљала на минимални консензус у становништву, већ на радикализацију борбе свију против свих.²⁷

Србија је кроз анексију неких области од стране Мађарске, Бугарске, италијанске Албаније и Хрватске у априлу 1941. сведена на границе из 1912, уз припајање једног дела Косова и Баната. Ова стратешки и економски важна територија са око 3,8 милиона становника била је под немачком управом. Крајем августа 1941. дотадашња комесарска управа бившег министра унутрашњих послова Милана Аћимовића замењена је владом на челу са бившим министром одбране Миланом Недићем. У наставку ће бити скицирани специфични аспекти српског случаја у пољу сукоба окупатор – колаборационистичка влада – групе отпора.²⁸

Узимајући у обзир скори напад на Совјетски Савез, број запослених у административном и војном апарату националсоцијалистичке државе одржавао се на што је могуће нижем нивоу, при чему су се приликом намештења Аустријанаца прорачунато имале у виду консеквенце њиховог нарочито израженог антисрпског расположења. Текућу радикализацију ситуације у земљи потпомагале су и несугласице у окупаторским институцијама. Са једне стране су биле разлике у мишљењу у вези са подршком супротстављеним нацијама у земљи, а са друге – непрегледна збрка у надлежностима војних и цивилних

²⁷ Исто, стр. 206. Уп. и: Schmitter, *Partisanenkrieg*, S. 43.

²⁸ Овде одустајемо од детаљног приказа немачког окупационог апарата, јер је то више пута учињено у релевантној литератури, последњи пут код: Schmitter, *Partisanenkrieg*, S. 421–524.

представника окупационе силе, што се само још више појачало именовањем разних специјалних представника. Имајући у виду преклапање аспеката као што је нови територијални поредак, национална питања, акције расељавања, окупациона политика, развој покрета отпора, мере одмазде и потребе ратне привреде, јасно разграничење надлежности се показало као квадратура круга.²⁹

Недићева српска влада је од почетка имала муке да се снађе у хаосу надлежности окупационе силе. Команда над домаћим оружаним снагама, српска државна стража и добровољачка жандармерија биле су подређене немачким војним и полицијским властима, а и остали органи извршне силе су се такође налазили под строгим контролом окупационих снага. У идеолошком смислу Недић је покушао да се профилише као „Влада народног спаса“, која би довела до обнове српске националне државе – не, дакле, неке југословенске државе, каква год она била – и у исто време до прихватљиве егзистенције Срба у Европи којом доминира националсоцијализам, будући да је Недић био уверен у победу Немачке. У основи ове парадоксалне и фаталистичке политике био је страх од „кажњавања“ Срба и њихове егзистенцијалне угрожености због њихове наводне одговорности током Првог светског рата, чиме се окупатор заиста и руководио приликом конципирања новог уређења територије.³⁰ Истовремено, Недићеве визије српског друштва уклапале су се у националсоцијалистичке представе о Балкану као о аграрној „помоћној привреди“.

²⁹ M. Ristović, General M. Nedić, str. 639 i dalje; Sundhaussen, *Okkupation, Kollaboration und Widerstand*, S. 362, 363; Sundhaussen, „Improvisierte Ausbeutung – der Balkan unter deutscher Okkupation,“ in: J. Houwink ten Cate und G. Otto (Hg.), *Das organisierte Chaos. „Amterdarwinismus“ und „Gesinnungsethik“ – Determinanten nationalsozialistischer Besatzungsherrschaft* [„Импровизована експлоатација – Балкан под немачком окупацијом“, у: Ј. Хаувинк тен Кате и Г. Ото (прир.) *Организовани хаос. „Административни дарвинизам“ и „етика добрих намера“ – детерминанте националсоцијалистичке окупационе владавине*] (Berlin, 1999), S. 55–75, S. 59.

³⁰ Ristović, *General M. Nedić*, на више места. Недић је у циљу легитимизације своје колаборације посегао чак и за косовским митом, тако што се поредио са кнезом Лазаром, који је 1389. изгубио битку против Турака на Косову пољу, као симболом националног самопожртвовања. „Нови Турци“ нису, међутим, биле немачке окупационе снаге, већ комунисти. Исто, стр. 646, 652 и даље на тему српске фашистичке расне идеологије.

Након што се показало да основну подршку за своју политику неће наћи у средњој класи и међу интелектуалцима, Недић је почео да је тражи међу сеоским становништвом, које је чинило 80% радно способног становништва Србије. Пренаглашавао је значај сељака и села као стубова будућности српског народа и пропагирао је реаграризацију земље.³¹ Његове намере нису могле да се остваре већ и самим тим што је недостајала већ поменута спремност окупатора да уђу и у најмањи конкретни колаборациони савез. Са друге стране, сарадња са Немцима брзо је компромитовала угледа који је Недић на почетку још увек имао у српском народу.³²

Однос између окупатора и марионетског режима се закомпликовао услед двосмислености различитих покрета отпора. У корену ових опречности лежали су њихова међусобна супротстављеност и немогућност консензуса у вези са југословенским, односно српским послератним уређењем. И националистички четници, верни краљу, као и партизани комунисти су, од краја 1941, деловали у оквиру једне двоструке стратегије према окупатору и према унутрашњем противнику. Што су Титови партизани у овој борби постајали моћнији, приоритет Михаиловићевог покрета се више померао од борбе против окупатора ка борби против унутрашњег противника. Унутрашња хетерогеност четничког покрета је додатно увећала разноврсност оваквих интеракција.³³

³¹ Исто, стр. 665–674; уп. Јовановић, *Пољопривреда Србије*, стр. 143.

³² О узапоређивању поткопавању Недићевог угледа и ауторитета међу српским становништвом види Sundhaussen, *Okkupation, Kollaboration und Widerstand*, S. 361, 362; Ristović, *General M. Nedić*, str. 682.

³³ Sundhaussen, *Okkupation, Kollaboration und Widerstand*, S. 357, 358.

Србија и немачка ратна привреда.

Прва налазишта бакра у Бору откривена су 1902. и експлоатисана на површинском копу. Године 1912. пронађено је друго налазиште које је након Првог светског рата коришћено путем шахте дубоке 295 метара. Године 1923. коначно је пронађено и треће налазиште. Руда је ископавана на пет нивоа у међусобном размаку од 60 метара; главна експлоатација била је на дубини од 175 метара.³⁴ У Првом светском рату су аустријски окупатори, ангажујући пре свега руске и италијанске, али и српске ратне заробљенике, извадили укупно око 24.000 тона бакра. Последица овог рата је била то да је Србија морала да се носи не само са губитком више од четвртине свог становништва, већ и са далекосежним уништењем фабричких постројења, рудника, мостова и пруга.³⁵

Иако је структура после Првог светског рата обновљена на проширеној основи унутар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, што је значило увећање капиталне имовине и тржишта, излаз на Јадранско море и јачање улоге Београда као привредног и административног центра потрајало је до краја двадесетих година двадесетог века пре него што су привреда и индустрија достигле ниво приближан предратном. Тридесете године двадесетог века обележила је „нова економска политика“ владе Милана Стојадиновића (1935–1939), која је тежила економској аутархији српске индустрије.³⁶ Последица такве политике била је и повећана прерада бакра, алуминијума и хрома у земљи, уместо потпуног извоза сировина. Рудник у Бору је у ту сврху модернизован и 1938. пуштена је у погон електрорафинерија.³⁷ Чињеница је, међутим, да је целокупна југословенска привреда

³⁴ „Die Kupfererzlagerstätte von Bor in Jugoslawien,“ *Metall und Erz* Jg. 34, Heft 21 (November 1937) [„Борско налазиште бакра у Југославији,“ *Метал и руда* год. 34, бр. 21 (новембар 1937)], S. 552–555.

³⁵ Calic, *Sozialgeschichte Serbiens*, S. 216, 217, и Đurović, *Industrijalizacija Srbije*, str. 138 и даље говоре о 28% или, у апсолутном броју, о 1.247.435 особа које су пале као жртве рата. Делегација Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца је током версајских мировних преговора прогласила руднике у Србији до 50% уништеним, а руднике угља 100% уништеним.

³⁶ Детаљније у: Calic, *Sozialgeschichte Serbiens*, S. 404–421.

³⁷ Schönfeld, *Rohstoffsicherungspolitik*, S. 251; Đurović, *Industrijalizacija Srbije*, str. 138 и даље.

остала зависна не само од својих извозних стопа, већ и од страног капитала. У рударству су крајем тридесетих година двадесетог века енглески, француски и, у мањој мери, немачки капитал имали знатног удела. У неким областима рударства, којима је припадала и експлоатација бакра, удео страног капитала био је скоро стопостотни.³⁸

Приближно три милиона југословенских индустријских радника добијали су просечну зараду од око 20 динара по дану, што је у поређењу са европским просеком било на ниском нивоу.³⁹ Између 1930. и 1937. просечна зарада једног рудара износила је 38% егзистенцијалног минимума једне четворочлане породице.⁴⁰ У Србији је слој правих индустријских радника сачињавало само 110.000 до 150.000 лица, што је цифра која стоји у оштрој супротности са пажњом која се индустријским радницима придавала, ако ништа друго, у марксистичкој историографији.⁴¹

³⁸ Dimitrijević, *Das ausländische Kapital*, S. 52 ff., 180, 198. Године 1940. достигнута је највећа количина изведеног сировог и прерађеног бакра (43.646 тона). Капитална имовина француског управника рудника „Mines de Bor“, од почетних 5 милиона (1903) нарасла је на 15 милиона (1933), а три године касније достигла је 60 милиона франака. Године 1939. износила је 120 милиона франака. Aleksić, *Međunarodni privredni položaj*, str. 126–127, 131.

³⁹ Архив Југославије (АЈ), Фонд 103: Емигрантска влада Краљевине Југославије (ЕВ), кутија (к.) 5, фасцикла (fasc.) 54, Le travail, недатирано, али из децембра 1941.

⁴⁰ Димитријевић, *Карактеристике индустрије и рударства*, стр. 43. Ова бројка је преузета из једне загребачке статистике за регион Хрватска–Славонија, а коју аутор вреднује као важећи просек за целу Југославију. Може се поћи од тога да је вредност за Србију вероватно мања од те цифре. „Der Arbeitslohn im ehemaligen Jugoslawien,“ in: Arbeitswissenschaftliches Institut der Deutschen Arbeitsfront (Hg.), *Jahrbuch 1940/41*, 2. Bd., S. 855 [„Зарада радника у бившој Југославији“, у: Институт за науку о раду Немачког радног фронта (прир.), *Годишњак 1940/1941*, 2. том, стр. 855]. Ту се као дневни приход једног југословенског радника, за септембар 1940, наводи једва 25% његовог егзистенцијалног минимума. Нажалост, нису назначене специфичне вредности за појединачне професије. О опадању прихода током економске кризе види Calic, *Sozialgeschichte Serbiens*, S. 380–387. Када Рајић, *Принудни рад*, str. 18 i 19, сматра да је Француско друштво борских рудника, без обзира на економску кризу, могло да оствари наведени позитивни пословни резултат зато што је напросто смањило наднице рударима, у томе је, и поред инхерентног антикапиталистичког поједностављивања, садржана назнака о бедној радној и животној ситуацији рудара и њихових породица. Уп. насупрот томе Schönfeld, *Rohstoffsicherungspolitik*, S. 252, који просто монополски положај рудника сматра одговорним за бриљантне пословне резултате и у кризним временима.

⁴¹ Ristović, *General M. Nedić*, str. 662.

Иако, са једне стране, не постоје конкретне назнаке како је Хитлер замишљао укључење југоисточне Европе у немачки простор за насељавање, односно животни простор, интеграција дунавско-балканског подручја у „великопросторну економију“ спада, са друге стране, у кључне тачке немачке спољне политике.⁴² Националсоцијалистичка политика према југоисточној Европи била је више него рефлексни одговор на последице Првог светског рата. Готово потпуна немачка хегемонија у југоисточној Европи успостављена током овог рата, након пораза 1918, изгубљена је у корист Велике Британије и, пре свега, Француске. Немачке експанзионистичке тежње ка успостављању економско-политичке зависности балканских држава у крајњој линији су циљале на преокрет у односу снага између западноевропских индустријских држава.⁴³ У последњим предратним годинама Немачка је отпочела институционалне припреме за већу експлоатацију југословенских сировина, што је након избијања рата довело до преузимања рудника бакра у Бору и не само њега. Средњоевропска привредна скуштина је 1937. године у Берлину основала Друштво за истраживање заступљености руда у иностранству, које је требало да спроведе истраживања о заступљености сировина у Југославији. Најважније сировине за захукталу индустрију наоружања – осим бакра, то су били цинк, хром, антимон и жива – све су се налазиле у Југославији. Године 1938. велики удео важних привредних предузећа у Аустрији и Чехословачкој, путем окупације, доспео је у немачке руке и на тај начин је још више олакшана могућност преузимања утицаја у југоисточној Европи. Почетком

⁴² „Југоисточна Европа, са својим пољопривредним ресурсима и рудним богатством, важила је као идеални и незаменљиви 'допунски простор' за високоиндустријализовану Немачку." Sundhaussen, *Improvisierte Ausbeutung*, S. 56. Уп. Н.-Е. Volkmann, „Zum Verhältnis von Großwirtschaft und NS-Regime im Zweiten Weltkrieg“, in: Długoborski (Hg.), *Zweiter Weltkrieg und sozialer Wandel* [„О односу крупне привреде и националсоцијалистичког режима у Другом светском рату“, у: Длугоборски (цир.), *Други светски рат и друштвене промене*], S. 87–116, о спреси између државног и економског управљања, као и о теоријској потпори „великопросторне економије у средњој и југоисточној Европи којом доминира Немачка“, пише на стр. 101.

⁴³ Bundesarchiv Koblenz (Hg.), *Okkupationspolitik*, S. 19, 20; уп. G. Aly u. S. Heim, *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung* [Претече истребљења. Аушвиц и немачки планови за нови европски поредак] (Hamburg, 1991), S. 69, 70.

1940. у Бечу је основано Друштво за југоисточну Европу, које је представљало одређене групе и интересе немачког финансијског капитала и служило као полазно место за експанзију у правцу јужне Европе.⁴⁴

Зависност Југославије од Немачке била је толика да је немачки напад у априлу 1941. највероватније био чисто војно-стратешки мотивисан, будући да је, штавише, стајао изван немачких економских интереса.⁴⁵ Након окупације је Индустијска група Трећег рајха, која је окупујала све индустријске гране немачке привреде, све више у први план гурала и „Планове за нови поредак“ у југоисточној Европи. При Друштву за југоисточну Европу, најпре је био основан економски научни одбор за планирање, који се бавио спровођењем и доделом надлежности за појединачне привредне гране: за све одлуке у вези са индустријом био је одговоран новоформирани Одбор за југоисток, основан у новембру 1941. при Индустијској групи Трећег рајха. Овом одбору је било подређено седам одбора држава: Србије, Бугарске, Грчке, Хрватске, Румуније, Словачке и Мађарске. У државном одбору за Србију су се, између осталих, налазили председници, директори и чланови управних одбора фирми Demag AG (Дизбург), Vereinigte Stahlwerke AG (Берлин), Schöller-Bleckmann-Werke AG (Беч), Nordisk-Lettmetall AS (Осло), Rütgerswerke AG (Берлин), као и Siemens-Schuckertwerke AG (Берлин).⁴⁶ За генералног опуномоћеника за привреду Србије, у априлу 1941. именован је бивши немачки генерални конзул у

⁴⁴ W. Schumann, „Aspekte und Hintergründe der Handels- und Wirtschaftspolitik Hitlerdeutschlands gegenüber Jugoslawien“, in: Institute for Contemporary History, *Third Reich* [„Аспекти и позадина трговинске и економске политике Хитлерове Немачке према Југославији“, у: Институт за савремену историју, *Трети Рајх*], pp. 221–239.

⁴⁵ Уп. Olshausen, *Zwischenspiel*, S. 262; Sundhaussen, *Okkupation, Kollaboration und Widerstand*, S. 349, 350; као и Schmider, *Partisanenkrieg*, S. 555. Manoschek, „Serbien ist judenfrei“, S. 15 ff, приликом описа немачке политике уздржава се од изрицања коначног суда.

⁴⁶ Schumann, *Aspekte und Hintergründe*, S. 223–227. Према Шуману, делатност релевантних политичких институција, нпр. међусобних владиних комисија, министарства привреде Рајха, министарства иностраних послова и надлежства за четворогодишњи план, не би била могућа без наведених одбора фирме IG Farbenindustrie и Индустијске групе Трећег рајха, као и Друштва за југоисточну Европу, који су били стварни носиоци а, углавном, и иницијатори немачке економске политике у југоисточној Европи. Уп. и Volkman, *Zum Verhältnis von Großwirtschaft und NS-Regime*, S. 105, 106. О учешћу индустрије, администрације и науке у концепцији новог европског поретка види и Aly u. Heim, *Vordenker der Vernichtung*, S. 331–334.

Београду, Франц Нојхаузен (Franz Neuhausen), у чију је надлежност спадало и рударство. Нојхаузен је био директно подређен Герингу као комесару за четворогодишњи план.⁴⁷

Са напредовањем рата, привредни планови у вези са дунавско-балканским подручјем показали су се као сувише оптимистични; југословенске земље, и не само оне, развиле су се у субвенционисане области уместо у стубове немачке ратне економије. Као резултат смењивања постојеће заосталости и западноевропског, нарочито немачког, економског империјализма, а још више због година окупације, индустријализација и модернизација овог региона су по други пут одгођене.⁴⁸

⁴⁷ Српско министарство за националну привреду под Милорадом Недељковићем било је у потпуности зависно од генералног опуномоћеника. АЈ, ЕВ, к.5, fasc. 56, 31. 5. 1943, Опште стање у Србији крајем априла 1943. године – Економско стање.

⁴⁸ Sundhaussen, *Improvisierte Ausbeutung*, S. 59; Długoborski, *Faschismus, Besatzung und sozialer Wandel*, S. 43. Губици у рату и окупацији у Другом светском рату процењују се на 10,6%. Aly u. Heim, *Vordenker der Vernichtung*, S. 15, формулишу то на супротан начин, из перспективе окупатора: „У источној и југоисточној Европи је у очима ове немачке интелигенције недостајала средња класа, која би гарантовала стабилне друштвене односе и развијала унутрашње тржиште. Истовремено је, према оваквим мерилима, ту владала 'пренасељеност', јер је на селу живело неколико милиона људи вишка [...]: они су стајали на путу модерном економском развоју према немачком моделу [...].“

Ангажовање радне снаге у руднику бакра.

У међуратном периоду, особље запослено у руднику бакра, којим је од 1906. управљало Француско друштво борских рудника, у правом смислу речи било је југословенско. Рударски инжењери и стручни радници нису се регрутовали само из Словеније, Хрватске, Босне и Херцеговине, Црне Горе и Македоније, већ и из иностранства – из Чешке, Немачке, Румуније, Италије и Француске. Истовремено је рудник представљао стециште вишка радне снаге из руралне источне Србије, која је чинила највећи део неквалификованих рудара. Уместо да се селе у потрази за послом или да преживљавају као једнодневни надничари, људи су се запошљавали у руднику. За многе сељаке је рад у руднику истовремено био и сезонски посао поред земљорадње. Однос између рудника и околног сеоског становништва био је опречан, будући да рудник није само обезбеђивао радна места, већ је кроз емисију гасова и отпадне воде проузроковао велико загађење животне средине и напослетку изазвао пропаст пољопривреде. Године 1935. дошло је до побуне против француске управе рудника, у којој је учествовало око 4.000 сељака. Они су издејствовали исплату једне занемарљиве одштете, али тиме није заустављено даље пропадање пољопривреде.⁴⁹

На почетку рата Бор је био „комбинат [...]”, ком су припадала два рудника, један каменолом, пет високих пећи, једно постројење за електролизу бакарне руде и једна фабрика сумпорне киселине.⁵⁰ Односи у троуглу држава–власник–купац, а напослетку и ток рата, довели су до механизма који је омогућио немачку контролу рудника. Немачка је и пре рата била главни купац сировог бакра, да би након избијања рата овај извор сировина постао још важнији, у крајњој линији и због тога што је енглеска морска блокада

⁴⁹ Рајић, *Prinudni rad*, стр. 16 и 17; up. Calic, *Sozialgeschichte Serbiens*, S. 246–258, о односу радници–сељаци и о дихотомији између неквалификоване радне снаге из окружења и свејугословенске и међународно регрутоване радне снаге. Ово у крајњој линији указује на еклатантни мањак квалификоване радне снаге у земљи, up. Исто, стр. 296–307.

⁵⁰ Dimitrijević, *Das asuländische Kapital*, S. 54.

оногоућила увоз поморским путем. У јануару 1940. дошло је до споразума између југословенске државе и француског власника рудника, по коме је контрола извоза потпуно пренета на државу, при чему је држава и поред француских протеста форсирала извоз у Немачку. Рудари су били ослобођени војне обавезе; они који су већ били регрутовани могли су да се врате у погон рудника. Поред тога, одлучено је да се уведу специјалне мере снабдевања рудара.⁵¹ Немци су коначно преузели Бор током заузимања Париза, у јуну 1940: у париском централном бироу и у београдском бироу предузећа постављена је немачка администрација; немачка држава је откупила велики део акција и током наредних година продала их једном конзорцијуму различитих предузећа, међу којима су били, између осталих, Preussag Jugo-Montan и Mansfelder Kupferschieferbergbau AG (Ајслебен).⁵² Каснији генерални опуномоћеник за економију у Србији, Нојхаузен, био је председавајући Управног одбора новооснованог предузећа Борски рудници бакра и ливнице (Bor Kupferbergwerke und Hütten AG), са седиштем у Стразбуру.⁵³

У ноћи између 9. и 10. априла 1941, неколико дана након почетка немачког напада, југословенске трупе су у тој мери уништиле постројења за експлоатацију и прераду предузећа Mines de Bor, да је, са изузетком 4.100 тоне бакра, који је лежао депонован,

⁵¹ Tomasevich, *War and Revolution*, p. 614 ff.; Schönfeld, *Rohstoffsicherungspolitik*, S. 231–34; Pajić, *Prinudni rad*, str. 22; Avramovski, *Treći Rajh*, str. 51–67.

⁵² Рајић, *Prinudni rad*, str. 21–26. Средином 1943. отприлике трећина деоница предузећа Југо-Монтан прешла је у руке предузећа Südost-Montan. Немачка реторика је наглашавала пријатељство према Југославији: „Узимајући у обзир да се седиште друштва Mines de Bor сада налази у немачкој области управе, немачке власти су предузеле одговарајуће превентивне мере, како би обезбедиле даље несметано извршење радова у јами у складу са југословенским жељама.“ О отпору према политици француских и британских рударских друштава у Југославији, у: *Montanistische Rundschau* Jg. 32, Nr. 16 [*Монтанистички преглед* год. 32, бр. 16] (1940), S. 274, 275, цитат је на стр. 274.

⁵³ Tomasevich, *War and Revolution*, p. 617.

неколико месеци након тога била онемогућена било каква експлоатација вредна помена⁵⁴. Обавеза коју је након тога на себе преузео немачки конзорцијум предузећа, да „знатно оштећена постројења“ што је могуће пре доведе у пређашње стање и да се побрине за то да производња бакра буде у складу са повећаним захтевима ратне привреде,⁵⁵ у својој реализацији је пребачена на српску колаборациону владу, која је требало да надокнади причињену штету путем конфисковане јеврејске имовине.⁵⁶ Уколико се као основа узме немачко-југословенски споразум донет током преузимања рудника у септембру 1940, који је предвиђао месечну испоруку од 2.500 тона бакра, Немачка је до краја 1941. забележила, уз обрачун претходно затечених 4.100 тона, губитак од приближно 20.000 тона као последицу оштећења. Тек у последњим данима октобра вађење и припрема поново су имали дневни принос од 1.000 тона сирове руде – 1939. је он износио, у просеку, 2.000 тона.⁵⁷

⁵⁴ Olshausen, *Zwischenspiel*, S. 267, 268. Немачке трупе послате заједно са рударским вештаком за процену, преузимање и поновно пуштање у рад јаме, пристигле су у Бор тек 14. априла. Avramovski, *Treći Rajh*, str. 154–158, детаљно описује разарања која су претрпела сва постројења са изузетком површинског копа, прилажући неколико илустративних фотографија.

⁵⁵ Bundesarchiv Koblenz (Hg.), *Okkupationspolitik*, S. 165, dok. 37: Aus dem Schreiben des deutschen Konsortiums der Mines de Bor an das Reichswirtschaftsministerium und das Reichsfinanzministerium vom 18. August 1941 über den Erwerb des Kupferberg- werks Bor in Serbien [Из Дописа немачког конзорцијума Mines de Bor Министарству привреде Рајха и Министарству финансија Рајха од 18. августа 1941. о куповини Рудника бакра Бор у Србији.]

⁵⁶ Исто, стр. 198 и 199, док. 87: Aus einem Vermerk von Andreas v. Kreisler, Referent beim Beauftragten für den Vierjahresplan, vom 9. Juni 1942 [Из једне примедбе Андреаса фон Крајслера, референта комесара за четворогодишњи план, од 9. јуна 1942]; као и Исто, стр. 290 и даље, док. 218: Aus der Notiz von Hans Lehmann, Direktor der Reichs-Kredit-Gesellschaft AG, vom 18. Dezember 1943 über eine Beratung der Deutschen Bank zur Finanzierung der Bergwerks- gesellschaft Bor und der Südost-Montan GmbH. [Из бележака Ханса Лемана, директора Reichs-Kredit-Gesellschaft AG, од 18. децембра 1943, о саветовању Немачке банке о финансирању Рударског друштва Бор и Südost-Montan GmbH. Уп. Manoschek, „Serbien ist judenfrei“, S. 37–38.

⁵⁷ Olshausen, *Zwischenspiel*, S. 268.

Стражу над рудником чувале су немачке и српске трупе, као и руски добровољачки одред. У јулу 1942. достигнуто је око 60% предратне производње.⁵⁸ Партизанска саботажа рудника угља у Костолцу и Алексинцу, који су испоручивали угаљ Бору, скоро је онемогућила транспорт извађеног бакра у периоду између децембра 1943. и марта 1944.⁵⁹ И поред тога, Бор је покривао скоро једну четвртину немачке потребе за бакром између 1942. и септембра 1944,⁶⁰ а да није достигнут предратни ниво експлоатације.⁶¹ По завршетку окупације, у октобру 1944, готово у потпуности или сасвим престала је експлоатација у скоро свим српским рудницима.⁶²

⁵⁸ AJ, EV, k. 116, fasc. 433, Direkcija za informativnu službu. Industrija u Jugoslaviji, без датума. Према извештају, ово је одговарало количини од 500 вагона сировог бакра и око 100 вагона топљеног бакра.

⁵⁹ Schmider, *Partisanenkrieg*, S. 561 ff.

⁶⁰ Bundesarchiv Koblenz, *Okkupationspolitik*, S. 210 ff, doc 103: Aus der Aufzeichnung des Wehrwirtschaftsamtes des OKW vom 8. Oktober 1942 zur wirtschaftlichen Ausnutzung Südosteuropas für die deutsche Rüstungsindustrie [Из евиденције Канцеларије за ратну економију ОКВ-а [Oberkommando der Wehrmacht, Главна команда Вермахта (*прим. прев.*)] од 8. октобра 1942. о економској експлоатацији југоисточне Европе за потребе немачке индустрије наоружања. Уп. Исто, стр. 345, док. 294: Aus dem Lagebericht von Generalmajor Erwin Braumüller, Chef des Wehrwirtschaftsstabs Südost, für Juli 1944 über die wirtschaftliche Ausbeutung Serbiens [Из извештаја о ситуацији генерал-мајора Ервина Браумилера, шефа Штаба за ратну економију Југоисток, за јули 1944, о економској експлоатацији Србије], из којег произлази да је бакарна руда извађена у овом месецу готово 100% стављена на располагање немачкој ратној економији. Међутим, у фебруару 1943. Бор је испоручио „50% укупне потребе за бакром немачке индустрије наоружања“, уп. R. L. Braham, *The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentary Account* [Уништење мађарског јеврејства. Документарни извештај] (New York, 1963), pp. 104, 105, dok. 58: Note by Fränk of the Organisation Todt Regarding the Need for Hungarian Jews to Work in the Copper Mines of Bor [Белешка Френка из организације Тот у вези са неопходном потребом за мађарским Јеврејима у Рудницима бакра Бор].

⁶¹ Izveštaj okružnog komiteta KPJ Zaječar (без датума, вероватно је од краја јануара 1943) pokrajinskom komitetu KPJ за Србију о станју и ситуацији у борском руднику, у: *Istočna Srbija u ratu i revoluciji. I*, str. 193–196, str. 194.

⁶² Bundesarchiv Koblenz (Hg.), *Okkupationspolitik*, S. 370–371, dok. 329: Aus dem Lagebericht von Generalmajor Erwin Braumüller für das III. Quartal 1944 über den Zusammenbruch des Okkupationsregimes in Serbien [Из извештаја о ситуацији генерал-мајора Ервина Браумилера за трећи квартал 1944. о слому окупационог режима у Србији]. Schönfeld, *Rohstoffsicherungspolitik*, S. 251 резимира негативан економски биланс експлоатације рудника бакра. Уништавање од стране немачких трупа у повлачењу није, међутим, било предвиђено. Према изјави у интервјуу са бившим радником на принудном раду, Карлом Чергеом, немачки

Динамика развоја производње у Бору била је изван уобичајеног тока развоја експлоатације српских рудника, што још више наглашава посебну економску улогу експлоатације бакра. Већ крајем априла 1941. донете су прве регулативе, чији је циљ била немачка контрола српских индустријских постројења. Крајем маја су сви важни рудници – са изузетком рудника бакра – поново почели да производе и већ у јулу опет достигли стање приближно оном пре рата. Форсирани напади и саботаже од стране партизана у ово време су, међутим, били вишемесечна препрека немачким напорима, делом и до лета 1942.⁶³ Окупатор је, дакле, изазван тим првим таласом отпора, морао да се бави спречавањем превеликог опадања производње, уместо да производњу и даље повећава, како је заправо било предвиђено. Ископавањем бакра се, с друге стране, управо у то време тек поново почело.

До краја 1941. окупатор у Србији није увео никакве обавезе које се тичу радног ангажовања, иако су, и због самог протеста у јулу, владале дезоријентација и конфузија, а

управници рудника су, у поређењу са Французима, унапредили механизацију радног процеса. Черге, по занимању инжењер пољопривреде, радио је од децембра 1942. до септембра 1943. на површинском копу у Бору. Интервју, рађен у фебруару 2003. године у Београду. Извештај окружног комитета у Зајечару српском комитету КПЈ с почетка 1943. ово потврђује. Наводи се да се у процесу изградње налазе нове шахте, као и постројења за флотацију и топење руде. Извештај окружног комитета КПЈ Зајечар (без датума, вероватно је од краја јануара 1943) српском комитету КПЈ за Србију ово потврђује. Наводи се да се у рад пуштају нове шахте, као и флотациона и топионичка постројења. Вид.: Извештај окружног комитета КПЈ Зајечар (без датума, вероватно је од краја јануара 1943) покрајинском комитету КПЈ за Србију о стању и ситуацији у борском руднику, у: *Istočna Srbija u ratu i revoluciji*. 1, стр. 193–196, стр. 194. Упореди и процену немачке стране током преузимања: „Техничка опремљеност Mines de Bor је потпуно савремена. Она се само [...] проширује и усавршава [...]“. О предаји Рудника бакра Бор у немачко власништво, у: *Montanistische Rundschau* 33 (1940), Nr. 5, S. 103.

⁶³ Olshausen, *Zwischenspiel*, S. 289, 290. Неки рудници су директно подлегли насиљу партизана, који су их потпуно уништили, на другим местима је саботиран транспорт руде, као и транспорт сировина и материјала важних за производњу. Окупационе снаге су само делимично могле да спрече престанак производње угља у Србији, чему су партизани тежили, а без чега вађење руде и производња метала нису били одрживи. Међутим, Карло Черге је навео да се не сећа да је у време док је он боравио у Бору (од децембра 1942. до септембра 1943) владала nestaшица угља. Интервју, вођен у фебруару 2003. у Београду.

многи радници су на окупацију земље реаговали напуштањем радних места.⁶⁴ Изузетак су чинили „сви радно способни Јевреји између 14 и 60 година и све Јеврејке између 16 и 60 година”, који су одмах након успостављања немачке окупационе управе између краја априла и средине јуна 1941. послати на принудни рад.⁶⁵

Недићева влада је од свог формирања крајем августа 1941. покушавала да убеди Србе у корист од немачке окупације, односно у корист од рада за окупационе снаге. Путем оснивања организација према корпоративном моделу, као што су Српско удружење рада, Отворена берза рада и Радничка комора, Влада је пропагирала жељено побољшање друштвеног положаја радних снага, али је, пре свега, практиковала њихову идеолошку индоктринацију и мобилизацију за потребе немачке ратне привреде. Међутим, стварни положај радника су, напослетку, условили увођење радне обавезе и ограничење радне слободе крајем 1941. (14. децембра) и увођење Националне радне службе за поновну изградњу Србије (16. децембра).⁶⁶ Радна обавеза је важила за све особе између 17 и 45 година, под претњом најмање двогодишње затворске казне за непоштовање ове обавезе.⁶⁷ Регрутација радника је била у надлежности организације Тот. Осим командатуре за рударство српске колаборационе владе, принудни и обавезни рад су организовали и регионални, окружни и месни начелници. Комунални бирои за запошљавање су били у обавези

⁶⁴ AJ, EV, k.5, fasc. 54. Le travail, без датума, али из децембра 1941.

⁶⁵ Manoschek, „Serbien ist judenfrei“, S. 39. Маносчек на жалост не прецизира да ли је и колико ових јеврејских принудних радника било ангажовано на раду у рудницима. Обавезни рад за Јевреје је уведен истовремено кад је отпочело масовно стрељање талаца, због чега се већ у августу 1942. године истребљење српских Јевреја сматрало довршеним. Питање да ли су и који критеријуми постојали, а који су одређивали судбину српских Јевреја – убијање на лицу места или принудни рад – до сад није могло да буде решено. Упореди и: AJ, EV, k.5, fasc. 54. Le travail, без датума, али из децембра 1941.

⁶⁶ Ristović, *General M. Nedić*, str. 662 i 663.

⁶⁷ Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung*, S. 215. Шларп претпоставља да је постојао огромни мањак радне снаге у рудницима угља, што је био узрок ове одредбе. Он не говори ништа о начину на који је она спровођена у пракси.

да шаљу раднике рудницима.⁶⁸ Бирое су опомињали да одржавају високу будност према свакој тенденцији ка саботажима и да се побрину да се саботажа строго казни.⁶⁹

Српска штампа, која је према окупатору била предусретљива, апеловала је на националну свест и готово је сваке недеље објављивала позиве за рад у рудницима, упућене како стручним радницима тако и радној снази за „обичан физички рад“. Србија је у последњем рату много страдала и сада се пружала шанса стварног препорода и модернизације. Радним обвезницима је обећаван радни однос самостално регулисан са српске стране, док се о породици за то време стара заједница у завичају. Исхрана, смештај, хигијенски услови и културна и спортска понуда у слободно време су, подразумевало се, били за пример.⁷⁰ Део пропаганде је било и најављено трајање обавезног рада од четири месеца, што се у пракси редовно прекорачивало.⁷¹ Било је покушаја да се Срби убеде у њи-

⁶⁸ Исто. Изјаве сведока пред Комисијом за утврђивање злочина окупатора и његових помагача једногласно наводе директора београдске локалне управе, Драгољуба Петровића, као главног српског организатора принудне мобилизације, као и Драгија Јовановића, одговорног за регрутацију у Београду. АЈ, фонд 110: Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (ДК), к. 599, fasc. 649.

⁶⁹ То наводи делегат југословенске владе на Блиском и Средњем истоку влади у егзилу у Лондону, према писању часописа *Нови Дан* од 8. јануара 1942, као и часописа *Обнова* од 28. јануара 1942. АЈ, ЕУ, к. 5, fasc. 54; 4. 2. 1942.

⁷⁰ Чланци из *Новог Времена*: „Раднике тражимо за рад у рудницима“, 24. 10. 1941, стр. 8; „Рударског надзорника спремног ...“, 3. 11. 1941, стр. 8; „Траже раднике“, 28. 11. 1941, стр. 5 (цитат); „Траже се ...“, 24. 12. 1941, стр. 8. АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 6. 6. 1945. Изјава Милана Шаренца. Ово одговара општим одредбама GBA „Program“, u: F. Didier, *Handbuch für die Dienststellen des Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz und die interessierten Reichsstellen im Großdeutschen Reich und in den besetzten Gebieten* [Приручник за места у служби генералног опуномоћеника за радна дејства и за тражена радна места у Великомемачком Рајху и у окупираним областима], S. 27–39, нарочито стр. 36, где се за немачке раднике у служби „далеко од родног места“ захтевају намештене собе, уредност, чистоћа и здравствена нега, као и осмишљавање слободног времена од стране Партије и немачког Фронта рада.

⁷¹ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 6. 6. 1945. Изјава Растислава Огњановића, који је у Бору провео пет уместо прописана четири месеца. И Карлу Чергеу је било обећано да ће бити регрутован на обавезни рад на три, највише четири месеца; заправо је у Бору провео десет месеци. Интервју, вођен у фебруару 2003. у Београду.

хову нову улогу у националсоцијалистичкој Европи. На интернационализам и партизански покрет се пребацивала одговорност за узалудност борбе за велику Србију, а од омладине се захтевало да се од сада, па надаље, бори за отаџбину.⁷² Са једне стране се у томе распознаје фатализам кад је реч о европској неравнотежи снага – „Хитлер није само вођа Немаца, већ и целе Европе” – док се са друге стране пропаганда спроводила на ригорозној антибољшевичкој („Срби су поносни да се њихова застава вије поред застава оних који се боре против бољшевизма”)⁷³, као и антисемитској основи („српски народ нема ништа заједничко са комунистима и Јеврејима из шума”).⁷⁴

У марту 1942. године одлучено је да се изврши регрутација радне снаге према годиштима; већина њих је ангажована на раду у рудницима, пре свега у Бору.⁷⁵ Истовремено је српски министар унутрашњих послова прописао обавезан рад за све рударе и топионичаре. То се није односило само на раднике који су се већ налазили у рудницима, а којима није смео да буде уручен отказ, већ и на све „особе које су у последње три или четири године минимално четири месеца биле запослене у неком руднику или топионици.“ Ови последњи су морали да се јаве на службу у року од четири недеље.⁷⁶ У августу 1942. заустављена је регрутација српских радника за депортацију, како би расположива радна снага била ангажована на лицу места, ошет првенствено у Бору.⁷⁷

Изјаве сведока у актима Комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача документују присилну регрутацију радника по гостионицама, одузимање

⁷² Изјава Милана Недића у једном обраћању на београдском радију од 29. јануара 1942. АЈ, ЕК, к. 5, fasc. 54; 4. 2. 1942.

⁷³ *Ново Време* у свом уводном чланку од 1. фебруара 1942. АЈ, ЕВ, к. 5, fasc. 54; 4. 2. 1942.

⁷⁴ Радио Београд, 1. фебруар 1942. АЈ, ЕВ, к. 5, fasc. 54; 4. 2. 1942. Уп. Manoschek, „*Serbien ist judenfrei*“, S. 45, о форсирању таквих непријатељских представа од стране немачког окупатора, ког је српска штампа редовно оискрбљавала одговарајућим материјалима.

⁷⁵ АЈ, ДК, к. 598, fasc. 648, Извештај анкетне комисије о принудном раду у Борском руднику од 6. априла 1941. год. до 3. октобра 1944. год.

⁷⁶ Радна снага за рударство у Србији, у: *Montanistische Rundschau*, 34. Jg. (1942), Nr. 8, S. 129.

⁷⁷ Tomasevich, *War and Revolution*, p. 655.

исправа, ноћна хапшења, намештена саслушања, спровођена заједнички од стране немачких јединица и српске полиције. Мере провокације су укључивале и увреде на културној или верској основи. Српски бирои за запошљавање организовали су слање на рад на основу здравственог прегледа, након чега је следила одлука о месту рада. Сама потврда о радној подобности зависила је од процене лекара, који је, на пример, болеснима од маларије могао да изда потврду о подобности за рад у руднику.⁷⁸ Постоје појединачне напомене из 1943. о повратку рудара кући, делимично зато што им је рад окончан, делимично зато што им је издат лекарски налаз о неподобности за рад. Изгледа, дакле, да је постојао један формални ниво радног права, који се на овај или онај начин примењивао, независно од било чије самовоље.⁷⁹

Већина неквалификованих радника из окружења, који су радили у руднику у време док је Француско друштво њиме руководило, изгледа да је наставила са радом и кад је рудник променио власника.⁸⁰ О броју обавезних и принудних радника који су додатно доведени у Бор могу се наћи индикативни подаци. Штаб немачког опуномоћеника за привреду у Србији је 1943. године захтевао 25.000 радника месечно за рад у руднику бакра.⁸¹ Шларп говори о око 40.000 обавезних радника који су у Србији, током 1943, заиста и били додељивани за „ратно важне“ радове, тј. превасходно у рударству – 17.000 је,

⁷⁸ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 6. 6. 1945. Изјаве Милана Таталовића, Растислава Огњановића и Милана Бучана; Исто, 11. 5. 1945. Изјава Блажа Радовића. Карло Черге је изјавио да је могао да бира између рудника Костолца и Бора и да је на савет лекара који га је прегледао изабрао Бор, зато што је тиме избегао рад у угљеној прабини. Интервју, вођен у фебруару 2003. у Београду.

⁷⁹ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 15. 7. 1945; Исто, к. 598, fasc. 648; 22. 4. 1943, Општина града Београда, Биро за везу са О. Т.

⁸⁰ Интервју са Карлом Чергеом, вођен у фебруару 2003. у Београду. Према извештају Истражне комисије о принудном раду у Бору, Немци су покушавали, уз помоћ Недићеве полиције, да под претњом смртне казне и депортације породица натерају стручне раднике да се врате у рудник. АЈ, ДК, к. 598, fasc. 648, Извештај анкетне комисије о принудном раду у Борском руднику од 6. априла 1941. год. до 3. октобра 1944. год. Аврамовски, *Treći Rajh*, str. 175, наводи да број радника крајем новембра износи 4.574, од чега је међутим само 3.911 њих „заиста“ и радило.

⁸¹ Ristović, *General M. Nedić*, str. 663. Због немогућности њене реализације, ова бројка не би смела да указује ни на шта друго него на потпуно претерана очекивања окупатора.

међутим, убрзо напустило своје радно место, од чега је само око 1.000 поново ухваћено.⁸² Док је за октобар 1942. нађена цифра од 18.000, односно 30.000 радника ангажованих у Бору,⁸³ у фебруару их је наводно било само 3.000 – у то време је организација Тот Министарству спољних послова пријавила додатну потребу за још око 10.000 радника.⁸⁴ У јуну исте године је, наводно, било ангажовано 50.000 радника, што је бројка која, уколико одговара реалности, указује на то да тај број није више био сачињен од претежно српских радника.⁸⁵ Било је покушаја да се мањак домаће радне снаге надокнади и путем српских избеглица из других делова бивше Југославије.⁸⁶

Иако су регрутације након Одлуке о регрутацији према годишту почеле у пролеће 1942, може се заиста утврдити једно квантитативно тежиште између марта и маја 1943. Од 1.930 мушкараца из округа Лесковац, већина је у овим месецима дошла у Бор;

⁸² Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung*, S. 215, 216.

⁸³ AJ, EV, k. 116, fasc. 433, Direkcija za informativnu službu; Bundesarchiv Koblenz, *Okkupationspolitik*, S. 213, dok. 104: Aus einer Aufzeichnung von Felix Benzler vom 19. Oktober 1942 über eine Besprechung mit Milan Nedic, Ministerpräsident der Kollaborationsregierung, zur Ausbeutung und zum Terror in Serbien [Из записа Феликса Бенцлера од 19. октобра 1942. о разговору са Миланом Недићем, премијером колаборационе владе, о експлоатацији и терору у Србији]. С обзиром на то да Пајић, *Принудни рад*, стр. 14, наводи да је пре рата у руднику било запослено око 6.000 радника, чини се неопходном верификација овако високе бројке, која варира у зависности од извора, иако верификација на овом месту не може да буде спроведена. Уп. такође и: „Der Arbeitslohn im ehemaligen Jugoslawien“ [„Наднице у бившој Југославији“], у: Arbeitswissenschaftliches Institut der Deutschen Arbeitsfront (Hg.), [Институт за науку о раду немачког Фронта рада (пр.)] *Jahrbuch [Godišnjak] 1940/41*, 2. том, S. 835, где се за 1938. наводи само 3.511 рудара запослених у вађењу бакра, као и: „Die Kupfererzlagerstätte von Bor in Jugoslawien“ [„Borsko лежиште бакарне руде у Југославији“], у: *Metall und Erz* Jg. 34, Heft 21 (November 1937), S. 552–555; На стр. 554 се наводи да је „у јами“ запослено 2.000 људи. Уп. и Avramovski, *Treći Rajh*, str. 189, који наводи да је у октобру 1942. у руднику било запослено 8.199 радника, од којих је, међутим, 1.316 било у сувише тешком стању да би заиста и могли да раде.

⁸⁴ Braham, *The Destruction of Hungarian Jewry*, p. 104 f., Dok. 58: Note by Frank of the Organisation Todt Regarding the Need for Hungarian Jews to Work in the Copper Mines of Bor.

⁸⁵ „Rezolucija i partijske konferencije za Timok i Krajinu, održane meseca juna 1943“, у: *Istočna Srbija u ratu i revoluciji. 1*, str. 289–321, str. 294. Свеукупно је у пролеће 1943. око 176.000 локалних српских радника радило за немачку ратну привреду.

⁸⁶ Интервју са Карлом Чергеом, вођен у фебруару 2003. у Београду. Уп. Ristović, *General M. Nedić*, str. 663.

регрутација радника у мањем броју је почела почетком априла 1942.⁸⁷ И 221 особа из округа Београд, од чега четири жене,⁸⁸ које су у јулу 1943. евидентирание као принудни обвезници, доведене су у Бор у већим групама између марта и маја. Време доласка претходно регрутованих указује на недељну динамику од једног до седам радника од септембра 1942.⁸⁹

Поступак регрутације од стране окружних бироа за рад је квантитативно био више по систему „кап по кап“, тј. у Бор су се, између пролећа 1942. и лета 1943, стално слали појединци или мање групе, што је довело до тога да радништво у руднику према свом пореклу,⁹⁰ као и према друштвеној структури, одражава српско друштво. Већина њих су по природи ствари били земљорадници – што је одговарало неквалификованом особљу из предратних година и за радно искуство представљало континуум – али је пристизала и широка лепеза урбаних занимања – једна листа од 128 радних обвезника из Београда наводи нпр. већином браваре (19), механичаре (11), неквалификоване раднике (18), чиновнике (19), али и неколико водоинсталатера, шофера, комерцијалиста, монтера, болничара, словослагача, фризера, месара и др., као и неколицину интелектуалаца (један свештеник, три студента и један музичар).⁹¹

⁸⁷ АЈ, ДК, к. 598, fasc. 648; 16. 7. 1943, Списак обавезних радника. Од бр. 1 до бр. 1930. пописаних код Друштва Борских Рудника у Бору.

⁸⁸ Уп. изјаву једне принудне раднице која је била ангажована на раду у Бору, која као разлог за своје хашење наводи да ју је једна Српкиња денунцирала као комунисткињу. АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 25. 7. 1945. Ангажовање женске радне снаге у Бору се практиковало још у Првом светском рату.

⁸⁹ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 13. 7. 1943, Централни списак обавезних радника Округа београдског на раду у Бору и Костолцу. Између септембра и краја 1942. дошло је 13 принудних радника у Бор, до јула 1943. пристигли су и остали наведеним ритмом, са изузетком 7. марта 1943. (19 радника), 5. априла 1943. (25), 16. априла 1943. (12), 27. маја (10) и 31. маја (9). Сличне листе радника се могу наћи за округе Краљево и Крагујевац. АЈ, ДК, к. 601, fasc. 651; 21. 7. 1943, Списак обавезних радника округа Краљевачког. Листа наводи долазак 40 особа из округа Краљево у Бор, између 4. септембра 1942. и 25. јула 1943. Из округа Крагујевац је између 25. јула 1942. и 7. јула 1943. у Бор доведено укупно 513 особа. Исто; 30. 7. 1943.

⁹⁰ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 6. 6. 1945. Изјаве Растислава Огњановића и Милана Шаренца потврђују да су у марту 1943. затвореници казненог логора у Бору били пореклом из свих крајева Србије.

⁹¹ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 3. 7. 1944, Списак обавезника обавезне службе рада ошштине града Београда. Уп. листу са 120 радника регрутованих из округа Крагујевац, чија су занимања слично

У актима Комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача изнова се срећу подаци о неквалификованости већег дела запослених.⁹² Дobar део обучених стручних радника – који су, како се види, пре рата били пореклом из свих југословенских република – током окупације земље и уништавања рудника „побегли су на село“⁹³; о њиховом боравишту, односно о новом запошљавању стручних радника тешко је било шта засад рећи. Рударске инжењере је нова управа рудника регрутовала, пре свега, из балканских земаља, што је индикатор за то да стара радна снага са променом власника рудника није више, или је само делимично била на располагању.⁹⁴

Двадесет и двојица мушкараца који су између 18. децембра 1942. и 5. јуна 1944. кажњена принудним радом у борском руднику, због престапа који се овде не могу ближе одредити, издржавали су казну у трајању између три и дванаест и по месеци; већина њих, међутим шест месеци. Код неколицине је у одељку где стоји крај казне уписивано *неодређено*.⁹⁵ И трајање општих радних обавеза је варирало између једног и по месеца и неодређеног временског периода, при чему је већина обавезивана на рад од шест месеци.⁹⁶ У априлу 1944. управа рудника је забележила рапидан пораст изостанака са посла – од 8.400

класификована као горе, са изузетком 71 сељака, којих наравно није било у граду Београду, а који овде чине већину. Исто, к. 601, fasc. 651, без датума, Списак лица која су била на принудном раду у Бору за срез: Крагујевац.

⁹² Неквалификованост радника се наводи као разлог за њихове честе повреде, нпр. приликом минирања, приликом претовара камења и у јами. Уп. АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 6. 6. 1945.

⁹³ Schönfeld, *Rohstoffsicherungspolitik*, S. 250.

⁹⁴ АЈ, ЕВ, к. 5, fasc. 54, *Le travail*, без датума, али из децембра 1941. Извештај помиње незадовољство ових рударских инжењера, тако да може да се пође од тога да се потешкоће око налажења квалификованих радника, односно њиховог задржавања у руднику, нису смањивале како је рад напредовао. Извештај не прецизира да ли ови инжењери долазе из земаља блиских Немачкој или из других балканских земаља.

⁹⁵ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 21. 7. 1943, Лица у казненом логору при Друштву борских рудника.

⁹⁶ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 27. 7. 1943, Списак принудних радника на раду код организације Тот; Исто, без датума. Овде евидентираних 56 мушкараца из Округа београдског одрадили су три, четири или – већина њих – шест месеци принудног рада. Ту се налазе и сличне листе принудних радника са обавезом рада од једног до шест месеци и за остале округе Србије под немачком окупацијом.

радника који су долазили у рудник из окружења, остало их је само 6.100. Уведена је појачана регрутација из округа Зајечар. Као разлози за изостанке са посла навеђени су политичка ситуација, повећан број напада из ваздуха, гласине о предстојећем нападу савезника на Бор, као и опште радно незадовољство због премалих зарада и мањка радне одеће и обуће.⁹⁷

Ситуација са мањком радне снаге се пооштрала не само због погоршања опште ратне ситуације, већ и због односа између окупатора и становништва, односно јачања покрета отпора, што је утицало и на промену особља у руднику. Довођено је све више руских затвореника у рудник на рад, затим мађарских тзв. „радних Јевреја“, Срба избеглих из Албаније, Грка, Пољака, као и – након капитулације Италије у септембру 1943 – италијанских војних затвореника,⁹⁸ тако да је шеф штаба ратне економије за југоисток Ервин Браумилер (Erwin Braumüller) у јулу 1944. известио да је стање запослених, и поред константног одласка бегунаца, „приближно на истом нивоу“.⁹⁹ У то време је у Бору било запослено око 80.000 радника чије се стање описује као лоше: уколико су раније била потребна два радника за утовар једног вагона, сада су потребна четворица.¹⁰⁰

Довођење поменутих мађарских „радних Јевреја“ у Бор било је последица критике организације Тот упућене Министарству иностраних послова због мањка од око 10.000 радника. Описане мере, уведене како би се на други начин покрио мањак радника, нису успеле: Срби су напуштали своја радна места и прелазили у партизане. Покушај да се радна снага регрутује из Бугарске пропао је због српско-бугарског непријатељства, а

⁹⁷ АЈ, ДК, к. 598, fasc. 648, Захтев једне јединице Вермахта за регрутацију радника у округу Зајечар, 29. 4. 1944; Исто, Радно ангажовање у округу Зајечар, без датума.

⁹⁸ У рудницима бакра у Србији је радило око 1.200 италијанских војних интерниста. Ур. Bundesarchiv Koblenz (Hg.), *Okkupationspolitik*, S. 344, 345, Dok. 294: Aus dem Lagebericht von Generalmajor Erwin Braumüller, Chef des Wehrwirtschaftsstabs Südost, für Juli 1944 über die wirtschaftliche Ausbeutung Serbiens [Из извештаја о ситуацији генерал-мајора Ервина Браумилера, шефа Штаба за ратну привреду Југоисток, за јули 1944, о економској експлоатацији Србије].

⁹⁹ Исто.

¹⁰⁰ АЈ, ЕВ, к. 161, fasc. 583, 18. 4. 1944.

осим тога су и самим Бугарима били потребни домаћи радници како би обезбедили своје границе. Покриће мањка радника путем ангажовања мађарских Јевреја организацији Тот се чинило као „последњи излаз“ за одржање производње бакра за потребе немачке индустрије наоружања.¹⁰¹ У јулу 1943. мађарска влада је организацији Тот ставила на располагање 3.000 мушкараца, „распоређених у војничке чете“, при чему су их мађарске трупе пратиле и вршиле надзор над њима. Трошкове транспорта је делом сносила мађарска држава, делом организација Тот; ова последња се старала и о смештају, исхрани и исплати војничких зарада. Као контрауслугу, мађарска влада је месечно добијала сто тона бакарног концентрата са најмање 30% садржаја бакра, намењеног за даљу прераду у мађарским топионицама.¹⁰² Укупно је 6.200 мађарских Јевреја до септембра 1944. радило не само у руднику, већ и на изградњи железничке линије између Бора и Жагубице. Само се неколицина ових радника вратила кући, будући да су или убијени у повратку, приликом марша, или су изгубили живот у разним немачким логорима.¹⁰³

Изјаве сведока пред Комисијом за утврђивање злочина окупатора и његових помагача пружају увид у националности које су се налазиле у руднику. Као функционери београдске филијале организације Тот помињу се један Немац из Рајха и један румунски

¹⁰¹ Braham, *The Destruction of Hungarian Jewry*, pp. 104, 105, dok. 58: Note by Frank of the Organisation Todt Regarding the Need for Hungarian Jews to Work in the Copper Mines of Bor.

¹⁰² Isto, str. 110–112, dok. 62: Letter from Jagow to the Foreign Office Transmitting the Text of the Agreement Signed by Neyer and Ruszkiczay-Rüdiger Concerning the Transfer of Hungarian Jews to Bor [Писмо из Јагова Министарству спољних послова у којем се преноси текст споразума у вези са пребацивањем мађарских Јевреја у Бор, који су потписали Најер и Рускицај-Ридигер], 6. 7. 1943. Јеврејски радници су у оквиру мађарске варијанте радне службе стављени Немцима на располагање. Ова радна служба је била војно организована и предвиђена за све оне који су сматрани непоузданим или неспособним за војску. У почетку је то био систем радне службе за све „непоуздане“ – ту су убрајане, касних 30-их година двадесетог века, и неке етничке мањине, као што су Румуни, Срби и Словаци, али су се *de facto* претежно Јевреји саали на рад.

¹⁰³ R. L. Braham (ed.), *The Hungarian Labor Service System 1939–45* [Мађарски систем радне службе 1939–1945] (New York, 1977), на више места. Извештај једног радника на принудном раду на железничкој линији Бор–Жагубица, може се наћи у: R. L. Braham (ed.), *The Wartime System of Labor Service in Hungary. Varieties of Experiences* [Ратни систем радне службе у Мађарској. Различита искуства] (New York, 1995).

фолксдојчер. Жена овог последњег била је Немеца из Рајха, запослена у Сименсу у Бору. Као управник логора се, поред Немаца из Рајха, наводи и један фолксдојчер из Земуна; било је предрадника аустријске и чешке националности; међу чуварима који су надзирали раднике наводе се, поред већинских Немаца, и један Словак, рањен и опозван са источног фронта, неколицина Чеха, румунски фолксдојчери, Бугари, Украјинци, Белоруси и Руси. Међу радницима на принудном раду се наводи већи број Босанаца – могуће је да су то били Срби прогнани из усташке државе – као и два Грка и један Пољак.¹⁰⁴ Није искључено да су и Словенци прогнани у Србију из Словеније радили у Бору.¹⁰⁵

О Србима који су доведени да раде као преводиоци или као надзорници затвореника сведоци увек изнова изјављују да нису били ништа бољи од Немаца,¹⁰⁶ са изузетком једне једине изјаве, у којој се напротив у протоколу наводи да је српско административно особље покушавало да у границама својих могућности олакша положај радника.¹⁰⁷ Природно је да се у овим изјавама датим пред комисијом именованом од стране послератне комунистичке владе одражава и сукоб између истине и идеолошких захтева. Готово сви сведоци који дају изјаве карактеришу се као актери или макар као симпатизери народноослободилачког покрета и као таквима је морало да буде у интересу да комисији

¹⁰⁴ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 6. 6. 1945. Изјаве Милана Шаренца, Милана Бучана, Милана Таталовића и Растислава Огњановића; интервју са Карлом Чергеом, вођен у фебруару 2003. у Београду.

¹⁰⁵ T. Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945* [Нацистичка политика денационализације у Словенији у годинама 1941–1945] (Maribor, 1968), str. 423–428, наиме, не помиње ово експлицитно, али пише да је један транспорт расељених Словенаца доведен и у Зајечар, с обзиром на то да су тамо Словенци били „тражени“. Он помиње рудник угља у Алексинцу, на отприлике пола пута између Бора и Трепче, као радно место за прогнанике из Словеније.

¹⁰⁶ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 6. 6. 1945, Изјава Растислава Огњановића. Уп. Исто, Изјава Милана Бучана, који каже да су Неђићеве јединице које су, поред Немаца, ангажоване као чувари у једном казненом логору биле „горе чак и од самих Немаца“; као и: Исто, Изјава Милана Таталовића, који каже да га је један преводилац денунцирао као саботера, што је имало за последицу његов премештај у казнени логор. Уп. и Исто, 18. 6. 1945. Изјава Спира Ђорђа Митрићевића да га је шиканирао један „потпуковник у бившој Југославији“.

¹⁰⁷ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 6. 6. 1945, Изјава Растислава Огњановића.

говоре оно што је она желела да чује, наиме денунцијацију свих некомунистичких Срба као колаборациониста.

У организацији рада функционална способност рудника имала је првенство у односу на производњу пољопривредних производа:¹⁰⁸ између 1941. и октобра 1942. број српских радника и ратних заробљеника у немачком Рајху порастао је са око 75.000 на 150.000. Ту треба додати и рад на десетине хиљада Срба у рудницима, пре свега у Бору, „због чега [...] постоји [мањак] радника у земљорадњи.“¹⁰⁹ Немали број радника са села се, осим тога, налазио у партизанским јединицама, у четницима, као и у Недићевој жандармерији и полицијским органима.¹¹⁰

Притом је жетва 1941. била нарочито богата. Међутим, иако су окупационе снаге тражиле извоз жита у Немачку само из Баната, немири и неадекватно прикупљање и расподела прехранбених намирница у Србији довели су до тога да је снабдевање било недовољно. Из Баната је, стога, жито, науштрб предвиђених даљих испорука Рајху, прерасподелено не само за исхрану трупа и становништва, већ и за снабдевање радника у ратно

¹⁰⁸ Ово одговара одредби бр. 10 о ангажовању радних снага окупираних области, од 22. августа 1942, у: Didier, *Handbuch* [Приручник], S. 97–98; S. 97: „У окупираним областима [=расположиву радну снагу] треба распоредити према следећој хијерархији: а) за нужне задатке трупе, окупацијских служби и цивилних служби, б) за задатке немачког наоружања, ц) за задатке прехране и пољопривреде“.

¹⁰⁹ Bundesarchiv Koblenz (Hg.), *Okkupationspolitik*, S. 213, dok. 104: Aus einer Aufzeichnung von Felix Benzler vom 19. Oktober 1942 über eine Besprechung mit Milan Nedic, Ministerpräsident der Kollaborationsregierung, zur Ausbeutung und zum Terror in Serbien [Из забелешке Феликса Бенцлера од 19. октобра 1942. о разговору са Миланом Недићем, премијером колаборационе владе, о експлоатацији и терору у Србији]. Уп. Ristović, *General M. Nedić*, str. 663. Jovanović, *Poljoprivreda Srbije*, str. 146, говори о 400.000 сељака у немачком ратном заробљеништву 1942, који су и ухапшени због неиспуњења својих обавеза, тј. испоруке жетве. Бројка је највероватније превисока. Уп. W. Schumann (Hg.), *Griff nach Südosteuropa. Neue Dokumente über die Politik des deutschen Imperialismus und Militarismus gegenüber Südosteuropa im zweiten Weltkrieg* [Посезање за југоисточном Европом. Нови документи о политици немачког империјализма и милитаризма према југоисточној Европи у Другом светском рату] (Berlin, 1973), S. 221 ff., Dok. 111: Из извештаја Ханса Ф. Цека, научног сарадника Друштва за југоисточну Европу, о „искуствима са ангажовањем радника из југоисточне Европе“ од средине 1943, у којем се за крај марта 1943. наводи бројка од 46.430 српских радника у области Рајха.

¹¹⁰ Jovanović, *Poljoprivreda Srbije*, str. 146.

релевантним предузећима.¹¹¹ У наредним годинама се ситуација са снабдевањем погоршала. У зиму 1942/1943. становници Београда су имали на располагању, у просеку, само незнатни део предвиђене порције животних намирница.¹¹² Док је регуларна цена од осам динара за један килограм брашна у несташици, при стварној продаји расположивих добара, имала само фиктивни карактер, на београдском црном тржишту се у августу 1943. за килограм пшеничног брашна плаћало 500 динара, а за килограм кукурузног брашна – 350 динара. Килограм масти, маслаца или кајмака коштао је 1.800 до 2.500 динара, шећер – 1.000 динара, кромпир – 100 динара, кафа – 12.000 динара. За једну тону каменог угља тражило се 8.000 до 12.000 динара, за мрки угљ – 4.000 до 6.000 динара, а за један пар ципела – 18.000 до 20.000 динара.¹¹³ Колико је стање било тешко показује уредба од 27. октобра 1943. која наређује немачким трупама прикупљање и отимање животних намирница под заштитом српске полиције и државне одбране, чак и по цену мање борбе против покрета отпора. Последица оваквог рационасања животних намирница била је све распрострањенија глад међу становништвом.¹¹⁴

У односу на ово треба посматрати и кретање надница. Уколико се може веровати једном извештају из друге половине 1941. о ситуацији у вези са радним ангажовањем у подручјима бивше Југославије, настали мањак радне снаге услед опште конфузије због измењене ситуације, довео је до наглог пораста зарада; реч је о минимуму од 100 динара по дану, што је пет пута више од предратног просека. Зараде стручних радника су се чак удвостручиле или утростручиле у односу на ову суму.¹¹⁵ Пред крај окупације, у априлу

¹¹¹ Од почетка августа 1941. до краја јула 1942. Немачкој је испоручено 100.000 тона пшенице и 70.000 тона кукуруза. Olshausen, *Zwischenpiel*, S. 291.

¹¹² Нпр. 37% кукуруза, 56% меса и 0,05% масти. АЈ, ЕВ, к. 5, fasc. 56; 19. 8. 1943.

¹¹³ АЈ, ЕВ, к. 5, fasc. 54, Le travail, без датума, али из децембра 1941.; АЈ, ЕВ, к. 5, fasc. 56; 19. 8. 1943.

¹¹⁴ Као на пример у округу Ужице, где су крајем априла 1944. свакојаке животне намирнице у великој количини похаране за немачке трупе. Јовановић, *Poljoprivreda Srbije*, str. 148.

¹¹⁵ АЈ, ЕВ, к. 5, fasc. 54, Le travail, без датума, али из децембра 1941. „Der Arbeitslohn im ehemaligen Jugoslawien,“ in: Arbeitswissenschaftliches Institut der Deutschen Arbeitsfront (Hg.), *Jahrbuch 1940/41*, 2. Bd 1940/41 [„Зарада радника у бившој Југославији“, у: Институт за науку о раду немачког Фронта рада (прир.)

1944, наводи се да је зарада неквалификованих радника између 120 и 250 динара, а квалификованих радника – 500 до 600 динара по дану.¹¹⁶ Иако је, са једне стране, стварна куповна моћ генерално била знатно мања у односу на ону пре рата, са друге стране су рудари и номинално примали мању зараду него, рецимо, земљорадници. Са једне стране, то изгледа неразумљиво, с обзиром на њихову важност за немачку ратну привреду, али објашњава њихову све већу немотивисаност за рад.¹¹⁷

Изјаве сведока у актима Комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача у великој мери су у складу са описима услова живота и рада у Бору. Док се за раднике који су живели у окружењу рудника, са променом власника рудника изгледа није много тога променило, јер су након завршетка радног времена могли да оду кућама, радна снага регрутована из других места била је смештена у главном логору.¹¹⁸ Политички затвореници и „они који су по мишљењу Немаца саботирали рад“, ¹¹⁹ радили су, претежно под земљом, у шест додатно подигнутих казнених логора под поштреним условима – један од сведока их означава као „места за тиху ликвидацију нашег становништва“.¹²⁰

Премештање неког радника у казнени логор спровођено је уз мучење, самице и намештен преки суд, са генералним циљем да се изнуди признање о вези са партизанима. У мају 1943. само казнени логор Брин (Brünn) имао је око 1.200 кажњеника.¹²¹

Годишњак 1940/1941, 2. том], S. 850–859, потврђује ово запажање и анализира растући јаз између номиналних и реалних зарада у односу на растуће трошкове живота.

¹¹⁶ АЈ, ЕВ, к. 161, fasc. 583; 18. 4. 1944.

¹¹⁷ Schmieder, *Partisanenkrieg*, S. 562. Уп. АЈ, ДК, к. 598, fasc. 648, Радно ангажовање у округу Зајечар, без датума (али од краја априла или почетка маја 1944.), да је ниска зарада један од разлога за велики пораст бекства са посла.

¹¹⁸ Интервју са Карлом Чергеом, вођен у фебруару 2003. у Београду. Чињеница да Черге термин принудни радник користи само за раднике смештене у логорима, али не и за оне који су након обављеног посла могли да оду кући, указује на паралелу у перцепцији радног искуства у Донбасу

¹¹⁹ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 6. 6. 1945, Изјава Растислава Огњановића.

¹²⁰ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 6. 6. 1945, Изјава Милана Шаренца.

¹²¹ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 6. 6. 1945, Изјава Милана Таталовића.

И главни логори су носили имена немачких, односно од стране Немаца окупираних градова и земаља: Дрезден, Рајнланд, Тиринген, Минхен, Берлин, Клагенфурт, Хесен, Баварска, Франачка, Холштајн, Мекленбург, Беч, Брегенц, Форалберг, Грац, Тирол, Вестфалија. Сви који су стизали најпре су одвођени у логор Дрезден, који је служио као сабирно место. Ту су радници били регистровани и распоређивани на конкретна радна места, а ту су у случају бекства издаване и потернице за бегунцима.¹²² Радна места су поред површинског копа и јаме били и каменолом који припада руднику, као и градилишта на пругама Бор–Костолац, и Бор–Жагубица–Пожаревац, где су радници радили на нивелацији терена или на трасирању шина.¹²³

Батинање и понижења била су део свакодневице у свим логорима, али су нарочито у казним логорима, логораши често бивали претучени до несвести.¹²⁴ Логораши у њима се често описују као „голи и босоноги људи у ритама“ или као „потпуно голи“; на одећи су носили белу ознаку логора у коме се налазе или, уколико нису имали одећу, на кожи.¹²⁵ Радници су радили по свакаком времену, често босоноги и кад је киша, снег или мраз.¹²⁶

¹²² АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649, 6.6.1945. Изјава Милана Бучана, Милана Шаренца и Милана Таталовића; Исто, 13. 7. 1943, Централни списак обавезних радника округа Београдског на раду у Бору и Костоцу; Исто к. 601, fasc. 651; 21. 7. 1943, Списак обавезних радника округа Крагујевачког; Исто, 30. 7. 1943.

¹²³ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 15. 7. 1945; Исто, 6. 6. 1945. Изјаве Растислава Огњановића, Милана Бучана, као и Милана Таталовића; АЈ, ЕВ, к. 5, fasc. 56; 17. 8. 1943. Situation économique en Yougoslavie [Економска ситуација у Југославији].

¹²⁴ Описан је случај надзорника који је просуо кофу прљаве воде на једног затвореника и присутне вређао као „српске свиње“, претећи им слањем у казни логор. АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 11. 7. 1945, Изјава Славке Николић; Исто, 6. 6. 1945, Изјаве Растислава Огњановића и Милана Бучана; Исто, 18. 6. 1945, Изјава Спира Ђорђа Митрићевића; Исто, 11. 5. 1945, Изјава Блажа Радовића.

¹²⁵ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 6. 6. 1945, Изјаве Растислава Огњановића, Милана Бучана и Милана Таталовића; Исто, 18. 6. 1945, Изјава, Спира Ђорђа Митрићевића.

¹²⁶ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 6. 6. 1945, Изјава Растислава Огњановића.

Осим болести изазваних хладноћом, глађу и исцрпљеношћу, као што су туберкулоза или упала плућа, често са смртним исходом, сведоци говоре и о самовољи и бруталности чувара, нарочито у казним логорима, што се неретко завршавало убиством логораша. Након бекства једног радника, на пример, стрељано је њих једанаест. Други радници су умирали од последица батинања и мучења.¹²⁷

У главном логору дан је почињао у пет сати, у пола шест је почињала прозивка и додела алата. И обавезне раднике, које су запошљавали српски бирои рада, приликом одласка на рад надгледали су наоружани стражари организације Тот. Радно време је било од шест сати ујутру до шест сати увече, са паузом од једног сата у подне. Узимање подневног оброка било је праћено разним шиканирањем, било да је вршено под ведрим небом, при свакаком времену, било да је до места где се делио оброк требало марширати пешке двадесет минута. Недељом је рад трајао пет сати.¹²⁸

У казним логорима логораше су будили већ у три сата ујутру; стражари организације Тот стајали су на вратима бараке са шипкама у рукама, тако да је сваког дана долазило до велике гужве, јер нико није желео да буде последњи. Следиле су прозивка и распоређивање у мање групе, које су, потом, у пет ујутру, уз пратњу спровођене до радних места. Кажњеници су обављали најтеже послове, у јами, у топионици бакра, при истовару шљаке.¹²⁹ Већина њих је радила у јами, на дубини од 180 до 360 метара. Ту се радило у три смене по осам сати.¹³⁰ Киселине коришћене у преради бакра најпре су изједале одећу, а потом и кожу радника. Било им је забрањено да се због тога обрате лекару.¹³¹

¹²⁷ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 15. 7. 1945; АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649, 6. 6. 1945, Изјаве Милана Бучана и Милана Таталовића.

¹²⁸ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 6. 6. 1945, Изјаве Растислава Огњановића, Милана Бучана и Милана Таталовића.

¹²⁹ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 6. 6. 1945, Изјава Милана Таталовића.

¹³⁰ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 6. 6. 1945, Изјава Милана Бучана. И на површинском копу је важно осмочасовни радни дан. Интервју са Карлом Чергеом, вођен у фебруару 2003. у Београду.

¹³¹ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 6. 6. 1945, Изјаве Растислава Огњановића, Милана Бучана и Милана Таталовића; Исто, 18. 6. 1945. Изјава Спира Ђорђа Митрићевића.

Смештај је био изложен промаји и лоше изолован, лежаје су чиниле три уске дрвене даске, понекад постављене сламом или папиром. Четири радника су делила један лежај и један танак покривач, али већина њих се покривала својим мантилима, или се уопште нису покривали. Ваши и гамад је, према извештају једног сведока, „било могуће заграбити руком“.¹³² Разлике у исхрани у главном и у казненом логору су, у том смислу, биле незнатне, с обзиром на то да су животне намирнице свуда биле покварене и дељене у малој количини – *додатно* лоша исхрана у казним логорима је на првом месту била облик још горег шиканирања, које је само још више погоршавало патњу логораша. За доручак су радници добијали сурогат црне кафе без шећера¹³³ и комад буђавог хлеба од сламе и кукурузног брашна. У подне и увече су добијали чорбу од кромпира, празилука или пасуља, исто тако покварену и одурног мириса. Један радник је дневно добијао 500 до 700 грама хлеба од проса или пшеничног брашна, помешаног са сламом. И овај хлеб се описује као буђав или две недеље бајат.¹³⁴ У казненом логору је понекад у подне дељено само 200 грама буђавог хлеба, до кога се могло доћи само ако се затвореник излагао ударцима чувара. Иначе је дељена само ретка чорба од празилука или хладни отпаци од кромпира.¹³⁵ Ко је могао, хранио се о сопственом трошку на црној берзи; ко није имао пара, гладовао је.¹³⁶

¹³² АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; б. 6. 1945, Изјаве Растислава Огњановића, Милана Бучана, Милана Шаренца и Милана Таталовића (цитат).

¹³³ Чињеница да сви сведоци изричито помињу недостатак шећера у кафи је, са једне стране, у начелу одраз несташице, док се са друге стране може посматрати и културолошки. У Србији је кафе увек зашећерена, тако да незашећерена кафе у представама радника не постоји, па се зато и у овом специјалном смислу доживљава као блутова и увредљива.

¹³⁴ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; б. 6. 1945, Изјаве Растислава Огњановића, Милана Бучана и Милана Таталовића.

¹³⁵ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; б. 6. 1945, Изјаве Растислава Огњановића и Милана Таталовића.

¹³⁶ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; б. 6. 1945, Изјава Милана Шаренца. На црној берзи је килограм хлеба коштао око 500 динара; уп. Извештај окружног комитета КПЈ Зајечар (без датума, вероватно је од краја јануара 1943.) покрајинском комитету КПЈ за Србију о стању и ситуацији у борском Руднику, у: *Istočna Srbija u ratu i revoluciji. I*, str. 193–196, str. 195.

Преглед: стратегије преживљавања.

Иако основу за овај рад представљају извори који су недвосмислено идеолошки усмерени од стране извршних инстанци, и то не само у односу на окупатора, већ и унутар српски – прокомунистички и античетнички, односно антинедићевски – могуће је разазнати различите облике понашања и мотиве делања, који наглашавају да сваки образац који почива само на дихотомији отпор–колаборација мора да буде погрешан.

Тако изјава једне жене сведока, која пред Комисијом каже да је њен брат у фебруару 1943. „добровољно“ следио позив бироа за запошљавање само зато што је морао да издржава свог седамнаестогодишњег сина, више личи на извињавање, односно на профилактичну одбрану од могуће оптужбе за колаборацију.¹³⁷ Један други сведок наглашава како му је било немогуће да одбије: био је запослен као административни чиновник у Бору и тиме „присиљен на сарадњу са Немцима“.¹³⁸

На формално-правном нивоу, може се сматрати покушајем побуне када су се радници због лоше исхране жалили немачким, а и српским организаторима рада,¹³⁹ или пак када су на неки важан српски празник одбијали да раде – у првом случају је реакција била просто игнорисање, у другом – батинање, антисрпске увреде и претње премештајем у казнене логор због покушаја саботаже.¹⁴⁰ И покушаји обуставе рада због кише или ветра – на шта је одговор био смањивање оброка – могу се интерпретирати као не сасвим утасло веровање у валидност претходно пропагираних или из претходног радног искуства познатих формално-правних радних односа.¹⁴¹

Као пасивни отпор може се протумачити појава да се ради таман толико колико је „за окупатора нужно“, при чему то не мора, још увек, да буде политички мотивисан,

¹³⁷ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 15. 7. 1945.

¹³⁸ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 6. 6. 1945, Изјава Милана Шаренца.

¹³⁹ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 6. 6. 1945, Изјава Милана Бучана.

¹⁴⁰ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 6. 6. 1945, Изјава Растислава Огњановића.

¹⁴¹ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 6. 6. 1945, Изјава Милана Бучана.

против немачког окупатора усмерен, или антифашистички став. Овде би могло, једноставно, да буде речи о једном архаичном сељачком, „господар–слуга“ менталитету, јер се сељак одвајкада на овај начин суочава са својом фактичком обесправљеношћу.¹⁴² И у околности да су многи радници након окупације своје земље напустили своја радна места, налази се претпоставка да су били – поред дезоријентације у местима као што је Бор, која су била уништена – додатно незадовољни због неиспуњених обећања.¹⁴³ Притом је напуштање радног места често било и реакција на радно ангажовање које је трајало много дуже него што је најављено¹⁴⁴ или, најпросто, покушај да се стане на пут батинању, злостављању и мучењу. Ако ништа друго, само ратно стање је ограничило расположивост радноправних односа – чак и ако се изузму насиље, самовоља и застрашивања. Док су штрајкови и обуставе рада у међуратном периоду и те како били део радног живота, рудари запослени у руднику још пре окупације нису за време ратних година ни помишљали на овакав вид сукобљавања.¹⁴⁵

Воља за пружањем отпора, али истовремено и фактичка неспремност, долазе до изражаја када информативна служба југословенске владе у егзилу, у октобру 1942. прослеђује вест да би 18.000 радника у Бору желело бомбардовање рудника од стране савезника, како би могли да обуставе рад и побегну у шуме.¹⁴⁶ Како се ситуација радикализовала, све је више деловао механизам „што већа принуда, већи и отпор“. Према Шларпу, од 40.000 обавезних радника доведених током 1943. године, 17.000 је ускоро опет напустило своја радна места, а од тога их је само око 1.000 ухваћено. И иза извештаја информативне

¹⁴² АЈ, ЕВ, к. 5, fasc. 56; 4. 1943, Опште стање у Србији крајем априла 1943. године – Економско стање.

¹⁴³ Свесна одлука да се не ради за окупатора не може да буде искључена. АЈ, ЕВ, к. 5, fasc. 54, Le travail, без датума, али из децембра 1941.

¹⁴⁴ Интервју са Карлом Чергеом, вођен у фебруару 2003. у Београду. Он сам је побегло пешке након десет месеци рада на површинском копу – уместо најављена три до четири месеца – у правцу Пожаревца, где је био ухваћен и одведен на даљи принудни рад у једну бечку фабрику авиона.

¹⁴⁵ Интервју са Карлом Чергеом, вођен у фебруару 2003. у Београду.

¹⁴⁶ АЈ, ЕВ, Дирекција за информативну службу, к. 116, fasc. 433.

службе, као и иза Шларпове кратке напомене крију се сложенија питања о владајућим радним односима, о мотивима и о крајњем боравишту радника – да ли су то били партизани? Или четници? Или је реч о неполитичком бекству?¹⁴⁷

Као недвосмислени чин отпора треба протумачити убацивање партизана, којима је циљ био сакупљање информација о стању у руднику и подстрекивање радника на побуну.¹⁴⁸ Много комплекснијом се показује интерпретација изјаве једног сведока који говори о продирању Михаиловићевих четника у баракe једног логора. Требало је да покушају да убеди раднике да се боре у име југословенског краља, а са собом су водили десетак радника – при чему остаје неразјашњено да ли су ти радници пошли добровољно или под присилом. Сведок је међутим изјавио да су он и неки други радници „искористили збрку“ како би побегли, на тај начин прецизно раздвајајући своје сопствено бекство и акцију четника. Остаје отворено питање да ли је ово дистанцирање било само декларативно пред комунистичком комисијом за утврђивање злочина.¹⁴⁹ Свеукупно је утицај партизана у Бору био прилично мали.¹⁵⁰ Уколико се може веровати изјавама учесника разговора, партизани су у источној Србији ипак били снажнији него четници, при чему су у начелу спонтано извршене побуне, пре него организовани отпор, оно што је обележило ову област – нарочито у поређењу са Словенијом и Босном.¹⁵¹ Упркос томе, чак и са напретком рата и радикализацијом ситуације, демаркациона линија између отпора и колаборације остаје

¹⁴⁷ Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung*, S. 215, 216.

¹⁴⁸ АЈ, ДК, к. 744, fasc. 799; 14. 3. 1946, Разни доказни материјали. Овде је описан случај радника који је је у Бор дошао крајем 1943, а у јуну 1944. био ухапшен, након што су код њега нађени илегални материјали – напослетку му се губи траг.

¹⁴⁹ АЈ, ДК, к. 599, fasc. 649; 6. 6. 1945, Изјава Милана Бучана.

¹⁵⁰ Према једној резолуцији КПЈ у вези са ситуацијом у руднику, дневно је најме око десетак радника бежало од неподношљивих услова живота и рада, али је ипак само мали број њих доспевао у партизане. Резолуција I партијске конференције за Тимок и Крајину, одржане у јуну 1943, у: *Istočna Srbija u ratu i revoluciji. I*, str. 289–321, str. 294.

¹⁵¹ Интервју са Карлом Чергеом, вођен у фебруару 2003. у Београду. Он је означио источну Србију као „традиционалну хајдучку област“, дакле област пљачкашких банди. Уп. Schönfeld, *Rohstoffsicherungspolitik*, S. 251, да је Бор „поштеђен партизанских напада и већих дела саботаже“.

непрецизна. Са једне стране је у фебруару 1943, због пасивног или активног отпора становништва, прошао покушај да се мањак радне снаге надокнади регрутацијом са српског простора, што је за собом повукло довођење мађарских Јевреја као „последњи излаз“. Са друге стране је, почетком 1944, када су у целој Србији сви рођени од 1919. до 1924. прошли испитивање за војну способност, рад у руднику нудио заштиту.¹⁵²

Политика Недићеве владе је, напослетку, била усмерена на то да се, и поред све колаборационистичко-фашистичке покорности, „што је више могуће радника запосли у земљи, након што се прочуло колико је лоша ситуација страних радника у Немачкој“¹⁵³; номенклатура пропаганде Владе националног спаса, и из тога произашле мере, пре свега Национална радна служба за обнову Србије, одају макар намеру да се становништво задржи у земљи и сачува од хапшења и депортације.¹⁵⁴

Потребно је још једном нагласити вишеслојност не само политичке и идеолошке агенде, већ, нарочито, формалног и етничког састава рударске популације: радници су се делили на главне запослене, обавезне раднике, избеглице, политичке затворенике, касније још и на тзв. „радне Јевреје“, као и на ратне затворенике, односно војне затворенике. Наспрам тога стоји национална припадност: главни запослени су се регрутовали из етнички мешовите источне Србије; обавезно запослени су потицали из свих етничких групација заступљених у Србији; избеглице су потицале из Хрватске, Босне и Албаније и

¹⁵² АЈ, ДК, к. 598, fasc. 648; 1. 2. 1944, Bekanntmachung [Обзнана]. Од свих погона рудника се захтевало да наведу раднике за које је „у интересу предузећа да буду поштеђени војне обавезе“.

¹⁵³ Herbert, *Einleitung*, S. 15

¹⁵⁴ Уп. Bundesarchiv Koblenz, *Okkupationspolitik*, S. 249, 250, dok. 163: Aus der Untersuchung von Hans F. Zeck, wissenschaftlicher Mitarbeiter der Südosteuropa-Gesellschaft, vom August 1943 über den Einsatz südosteuropäischer Arbeiter in Deutschland [Из истраживања Ханса Ф. Цека, научног сарадника Друштва за југоисточну Европу, од августа 1943. о раду радника из југоисточне Европе у Немачкој], из којег произлази да је удео радне снаге послате у Рајх из југоисточне Европе, у поређењу са окупираним западноевропским земљама и мерено у односу на укупан број становника, био пропорционално нижи. Ово се између осталог објашњава тиме да овај регион „кроз успостављање, односно проширење производње важне за рат и сам апсорбује радну снагу у земљи.“ Ова изјава се, наравно, не односи нужно на мотиве поступака конкретних власти у окупираним земљама.

већином су биле српске, али и грчке националности; српски јеврејски радници се до сад не могу идентификовати, али се може поћи од тога да су били присутни; исто важи за прогнане из Словеније; тзв. „радни Јевреји“ су потицали из Мађарске; томе треба додати руске и пољске ратне заробљенике, као и италијанске војне затворенике. И чувари, преводиоци и административно особље били су састављени од различитих националности, а међу њима су се, поред Немаца из Рајха, налазили и фолксдојчери из Србије и Румуније, али и Срби, Аустријанци, Чеси, Словаци, Бугари, Украјинци, Белоруси и Руси. Иако се из овде обрађеног материјала, који треба прилично недвосмислено идеолошки класификовати, већ може искристалисати мноштво мотива за делање, који у основи имају стратегију преживљавања, они ипак тек делимично могу да пруже информације о радним односима и о међуљудским односима између категорија радника, са једне, и националности, са друге стране. Тиме још једном треба нагласити нужност прикладне терминологије која избегава ригидну категоризацију.

Извори и литература

Необјављени извори

Архив Југославије (АЈ)

Фонд 103: Емигрантска влада Краљевине Југославије (ЕВ)

Фонд 110: Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (ДК)

Интервју са Карлом Чергеом, вођен у фебруару 2003. у Београду.

Литература

Aleksić, D. „Međunarodni privredni položaj Jugoslavije pre Drugog svetskog rata.“ U: Perović i dr. (prired.) *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*. Str. 123–132. Beograd, 1994.

Aly, G. und S. Heim. *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung*. Hamburg, 1991.

Arbeitswissenschaftliches Institut der Deutschen Arbeitsfront (Hg.). *Jahrbuch 1940/41*. 2. Bd.

Avramovski, Ž. *Treći Rajh i Borski rudnik*. Bor, 1975.

Biber, D. *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*. Ljubljana, 1966.

Bizjak, M. *Der Erzbergbau Jugoslawiens*, Belgrad, 1969.

Bohn, R. *Reichskommissariat Norwegen. „Nationalsozialistische Neuordnung“ und Kriegswirtschaft*. München, 2000.

Braham, R. L. (Ed.). *The Wartime System of Labor Service in Hungary. Varieties of Experiences*. New York, 1995.

Braham, R. L. (Ed.). *The Hungarian Labor Service System 1939–45*. New York, 1977.

Braham, R. L. *The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentary Account*. New York, 1963.

- Bučevac, J. (Ed.), *The Bor Copper Ore Mining and Smelting Basin Bor*. Belgrade, 1965.
- Bundesarchiv Koblenz (Hg.). *Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus in Jugoslawien, Griechenland, Albanien, Italien und Ungarn (1941–5)*. Berlin, 1992.
- Calic, M.-J. *Sozialgeschichte Serbiens 1815–1941. Der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung*. München, 1994.
- „Die Kupfererzlagerstätte von Bor in Jugoslawien“. *Metall und Erz*, Jg. 34, Heft 21 (November 1937): S. 552–555.
- Dimitrijević, S. *Das ausländische Kapital in Jugoslawien vor dem Zweiten Weltkrieg*. Berlin, 1963.
- Đurović, S. „Industrializacija Srbije – legitimitet za moderni svet XX veka“. U: Perović i dr. (prir.) *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*. Str. 133–142. Beograd, 1994.
- Đurović, S. *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*. Beograd, 1986.
- Długoborski, W. „Faschismus, Besatzung und sozialer Wandel. Fragestellung und Typologie.“ In: ders. (Hg.). *Zweiter Weltkrieg und sozialer Wandel*. S. 11–61. Göttingen, 1981.
- Djordjević, D. J. „Clio amid the Ruins. Yugoslavia and Its Predecessors in Recent Historiography.“ In: N. M. Naimark and H. Case (Eds.), *Yugoslavia and Its Historians. Understanding the Balkan Wars of the 1990s*. Pp. 3–21. Stanford, 2003.
- Ewerth, L. *Der Arbeitseinsatz von Landesbewohnern besetzter Gebiete des Ostens und Südostens im Zweiten Weltkrieg*. Tübingen (Diss. Phil.) 1954.
- Ferenc, T. *Nacistična raznarodnovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor, 1968.
- Frei, N. u. a. (Hg.). *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit*. München, 2000.
- Herbert, U. „Zwangsarbeit im „Dritten Reich“. Kenntnisstand, offene Fragen, Forschungsprobleme“. In: W. Reininghaus u. N. Reimann (Hg.) *Zwangsarbeit in Deutschland 1939–1945. Archiv und Sammlungsgut. Topographie und Erschließungsstrategien*. S. 16–37. Bielefeld, 2001.
- Herbert, U. „Einleitung.“ In: ders. (Hg.). *Europa und der „Reichseinsatz“: Ausländische R. Herzog, R. Grundzüge der deutschen Besatzungsverwaltung in den ost- und südost-europäischen Ländern während des zweiten Weltkrieges*, Tübingen, 1955.
- Istočna Srbija u ratu i revoluciji: 1941–1945: (zbornik dokumenata). Knj.1, (1941–1943)*. Zaječar, 1981.

- Istočna Srbija u ratu i revoluciji: 1941–1945: (zbornik dokumenata). Knj. 2, (1944).* Zaječar, 1981.
- Istočna Srbija u ratu i revoluciji: 1941–1945: (zbornik dokumenata). Knj. 3, (1945).* Zaječar, 1981.
- Jovanovic, Ž. „Poljoprivreda Srbije u ratu 1941–1945.“ U: L. Perović i drugi (prir.) *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*. Str. 143-150. Beograd, 1994.
- Kolar-Dimitrijević, M. “Movement of Labour Force between the Third Reich and Yugoslavia (1933–41).” In: *Third Reich*. Pp. 331–362. Beograd, 1977.
- Klinkhammer, L. „Grundlinien nationalsozialistischer Besatzungspolitik in Frankreich, Jugoslawien und Italien.“ In: C. Dipper u. a. (Hg.) *Faschismus und Faschismen im Vergleich. Wolfgang Schieder zum 60. Geburtstag*. S. 183–213. Köln, 1998.
- Lukač, D. *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope. Deo 1, 1933–1941*. Beograd, 1982.
- Lukač, D. *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope. Deo 3, 1941–1945*. Beograd, 1987.
- Manoschek, W. „Serbien ist judenfrei“. *Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*. München, 1993.
- Marjanović, J. *Narodnooslobodilački rat i narodna revolucija 1941–1945*. Beograd, 1958.
- Olshausen, K. *Zwischenspiel auf dem Balkan. Die deutsche Politik gegenüber Jugoslawien und Griechenland von März bis Juli 1941*. Stuttgart, 1973.
- Overy, R. J. u. a. (Hg.). *Die „Neuordnung“ Europas. NS-Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten*. Berlin, 1997.
- Pajić, T. *Prinudni rad i otpor u logorima Borskog rudnika 1941–1944*. Beograd, 1989.
- Perović, L. i dr. (prir.). *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*. Beograd, 1994.
- Petranović, B. *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji*. Beograd, 1983.
- Petranović, B. *Srbija u drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd, 1992.
- Petranović, B. *Strategija Draže Mijailovića: 1941–1945*. Beograd, 2000.
- Ristović, M. *Nemački 'Novi poredak' i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*. Beograd, 1991.
- Ristic, M. „General M. Nedic – Diktatur, Kollaboration und die patriarchalische Gesellschaft Serbiens 1941-1944.“ In: E. Oberländer (Hg.) *Autoritäre Regime in Ostmittel und Südosteuropa 1919–4*. S. 633–687. Paderborn, 2001.
- Schlarp, K.-H. *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941–44. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik in Südosteuropa*. Stuttgart, 1986.

- Schmider, K. *Partisanenkrieg in Jugoslawien 1941-1944*. Hamburg, 2002.
- Schönfeld, R. (Hg.). *Industrialisierung und gesellschaftlicher Wandel in Südosteuropa*. München, 1989.
- Schönfeld, R. „Deutsche Rohstoffsicherungspolitik in Jugoslawien 1934-1944“. *VfZ* 24 (1976): S. 215–258.
- Schumann, W. (Hg.). *Griff nach Südosteuropa. Neue Dokumente über die Politik des deutschen Imperialismus und Militarismus gegenüber Südosteuropa im zweiten Weltkrieg*. Berlin, 1973.
- Spoerer, M. *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Dritten Reich und im besetzten Europa 1939–1945*. Stuttgart, 2001.
- Sundhausen, H. „Improvisierte Ausbeutung – der Balkan unter deutscher Okkupation“. In: J. Houwink ten Cate und G. Otto (Hg.) *Das organisierte Chaos. „Ämterdarwinismus“ und „Gesinnungsethik“ – Determinanten nationalsozialistischer Besatzungsherrschaft*. S. 55–76. Berlin 1999.
- Sundhausen, H. „Okkupation, Kollaboration und Widerstand in den Ländern Jugoslawiens 1941–1945“. In: W. Röhr (Hg.) *Okkupation und Kollaboration (1938–45). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik*. S. 349–365. Boppard, 1994.
- Teichov, A. *Kleinstaaten im Spannungsfeld der Großmächte. Wirtschaft und Politik in Mittel- und Südosteuropa in der Zwischenkriegszeit*. München, 1988.
- Tomasevich, J. *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945. Occupation and Collaboration*. Stanford, 2001.
- The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945*. Belgrade: Institute for Contemporary History, 1977.
- Zečević M. i J. Popovic (prir.). *Dokumenti iz istorije Jugoslavije: državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz drugog svetskog rata*. Beograd, 1996.
- Zečević M. i J. Popovic (prir.). *Dokumenti iz istorije Jugoslavije: državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz drugog svetskog rata. Tom 2, [saopštenja, odluke i spisak jugoslovenskih građana koje je Državna komisija utvrdila da su ratni zločinci]*. Beograd, 1998.

Živković, N. *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom sveskom ratu*. Београд, 1975.

Алексић, Д. *Привреда Србије у другом светском рату*. Београд, 2002.

Димитријевић, С. *Карактеристике индустрије и рударства бивше Југославије*. Београд, 1949.

Допринос НОР-а Југославије победи над фашизмом. Београд, 1997.

Јовановић, Ж. *Неостварени ратни циљеви Драже Михаиловића*. Београд, 2000.

Марјановић, Ј. *Народноослободилачки рат и народна револуција у Југославији: 1941–1945*. Београд, 1958.

Ристовић, М. *Употрази за уточиштем: југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941–1945*. Београд, 1998.

Станишић, М. *Стратегијске вертикале народноослободилачког рата 1941–1945*. Београд, 1999.

Белешка о аутору

Сабине Рутар је студирала историју, као и енглески и романске језике и књижевности у Риму и Минстеру, где је мастерирала 1995. У међувремену је, 1992. завршила и мастер студије дидактике историје на Колеџу Картаж (Висконсин, САД). Докторску дисертацију под називом „Културна пракса у мултинационалној социјалдемократској средини у Трсту пре Првог светског рата“ одбранила је 2001. на Институту Европског универзитета у Фиренци. На основу ње је објавила књигу *Kultur - Nation - Milieu. Sozialdemokratie in Triest vor dem Ersten Weltkrieg*, Essen: Klartext, 2004.

Као предавач или истраживач, стипендиста или сарадник, гостовала је на бројним универзитетима у Европи (Берн и Базел у Швајцарској, Копар и Љубљана у Словенији, Јена и Потсдам у Немачкој), учествујући и у низу интернационалних научних пројеката, као што је пројекат „Рад и преживљавање: југословенска рударска друштва под националсоцијалистичком окупацијом (1941–1944/1945)“ Института за друштвене покрете Универзитета Рур у Бохуму (Немачка), у оквиру којег је настао и овде преведен рад, објављен 2005. Из штампе ускоро излази и књига под називом *Рад и преживљавање у Југославији*.

Од 2008. запослена је на Институту за проучавање југоисточне Европе у Регензбургу (Немачка). Главни је уредник часописа *Südosteuropa. Journal for Policy and Society*. Објавила је већи број научних радова у часописима и зборницима, као што је *Beyond the Balkans. Towards an Inclusive History of Southeastern Europe*, Wien, Zürich, Berlin: Lit, 2014, који је приредила и у којем је, поред њеног „Предговора“, објављен и њен рад “Towards a Southeast European History of Labour: Examples from Yugoslavia” [„Ка историји рада у југоисточној Европи: примери из Југославије“].

Сабине Рутар

Рад и преживљавање у Србији: борски рудник бакра у Другом светском рату
превела Јелена Радовановић

Специјално издање часописа *Бележница*, бр. 3
гл. и одг. ур. Виолета Стојменовић

Лектура и коректура: Ана Јанковић

Припрема за штампу: Драган Стојменовић

Фотографија на корицама: Детаљ са фотографије вешања шесторице партизана у јануару 1942. на тргу у Бору.

Издавач: Народна библиотека Бор
За издавача: Весна Тешовић
Бор, 2017

ISSN 1820-8355
ISBN 978-86-84061-29-6

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

658.1:[622+669(497.11)]"1941/1944"
622(497.11)"19"(091)
94(497.11 Бор)"1941/1944"

РУТАР, Сабина, 1967-

Рад и преживљавање у Србији : борски рудник бакра у Другом светском рату / Сабине Рутар ; [с немачког језика превела Јелена Радовановић]. - Бор : Народна библиотека, 2017 (Бор : Терција). - 55 стр. ; 20 x 20 см. - (Специјално издање часописа Бележница / [Народна библиотека Бор], ISSN 1820-8355 ; бр. 3)

Превод дела: Arbeit und Überleben in Serbien. Das Kupfererzbergwerk Bor im Zweiten Weltkrieg, Geschichte und Gesellschaft / Sabine Rutar. - Тираж 300. - Белешка о аутору: стр. 55. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 50-54.

ISBN 978-86-84061-29-6

а) Борски рудник - 1941-1944 б) Рударство - Бор - 20в с) Бор -
Историја - 1941-1944
COBISS.SR-ID 229077260